

HAJDÚ-BIHAR MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI
19. SZÁM

**A hajdúk a magyar történelemben
II.**

DEBRECEN
1972

HAJDÚ-BIHAR MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: **DANKÓ IMRE**

19. SZÁM

A hajdúk a magyar történelemben
II.

DEBRECEN

1972

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	
Benda Kálmán–Kenéz Győző: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharcról	5
General Barbiano's Bericht über die ersten Monate des Bocskai-Freiheitskrieges	30
Rácz István: A Hajdúkerület 1790. évi követi utasítása	31
Die Abgeordnetenweisung des Haiduken-Distrikts im Jahre 1790	42
Varga Antal: Csuka Sámuel, a „néplázasztó”	45
Sámuel Csuka der „Volksaufwiegler”	54
Masits László: Kismarja XVII. századi ezüst pecsétnyomója	55
Le sceau d'argent de Kismarja fait au XVII ^e siècle	72
É. Kiss Sándor: A hajdúhadházi „Ócska” templom	73
Le Vieux Temple de Hajdúhadház	84

A fenti címet kellene adni ennek a hajdúk életével foglalkozó kötetnek, mert a hajdúkra, a Hajdúságra vonatkozó kutatások időnkénti eredményeit adja közre. Azonban A hajdúk a magyar történelemben II. címet kapta kiadványunk, egyrészt jelezve, hogy folytatása kíván lenni a Déri Múzeum által 1966-ban kiadott füzetnek, másrészt hangsúlyozva, hogy a jövőben folytatása várható. Bár ez a cím nem szerencsés, hiszen csak a magyar történelem keretein belül kíván foglalkozni a hajdúk kérdéseivel, holott éppen a modern kutatások tárták és tárják fel a magyar hajdúság előzményeit, nemzetközi kapcsolatait és ami ugyan csak lényeges mozzanat: nemcsak történeti vonatkozásban, hanem néprajzilag, statisztikailag, demográfiailag, szociológiailag stb. is.

A kiadványcímbe való bizonytalanság azonban nem lehet akadály a kutatási eredmények közreadása előtt és éppen ezért hisszük, hogy nem is esik majd különösebb kifogás alá. A jelen kiadványban közreadott adatközlések, tanulmányok eredetileg a Déri Múzeum 1969–70. évkönyvében jelentek meg. Múzeumunk kevés példányszámban megjelenő, eléggé drága, főleg hazai és külföldi cserekapcsolatok kielégítésére szolgáló évkönyv kötetei azonban nem jutnak el a nagyközönséghez. Az említett okokon kívül még azért sem, mert évkönyveink vaskos kötetei a múzeumban művelt minden tudományágból közölnek írásokat, kutatási eredményeket, amelyek nagy része érdektelen a hajdúsággal foglalkozók – a helytörténet iránt érdeklődők – számára. Nap mint nap érezzük az egyre növegvő és egyben mélyülő, szakmailag mind igényesebbé váló érdeklődést a komplex értelmezésű helytörténet iránt. Ezért határoztuk azt, hogy évkönyveinknek a legújabb hajdúkutatóval foglalkozó közleményeit, amelyek azok eredményeivel foglalkoznak, külön is kiadjuk, mint ahogy az ebben az esetben is történt.

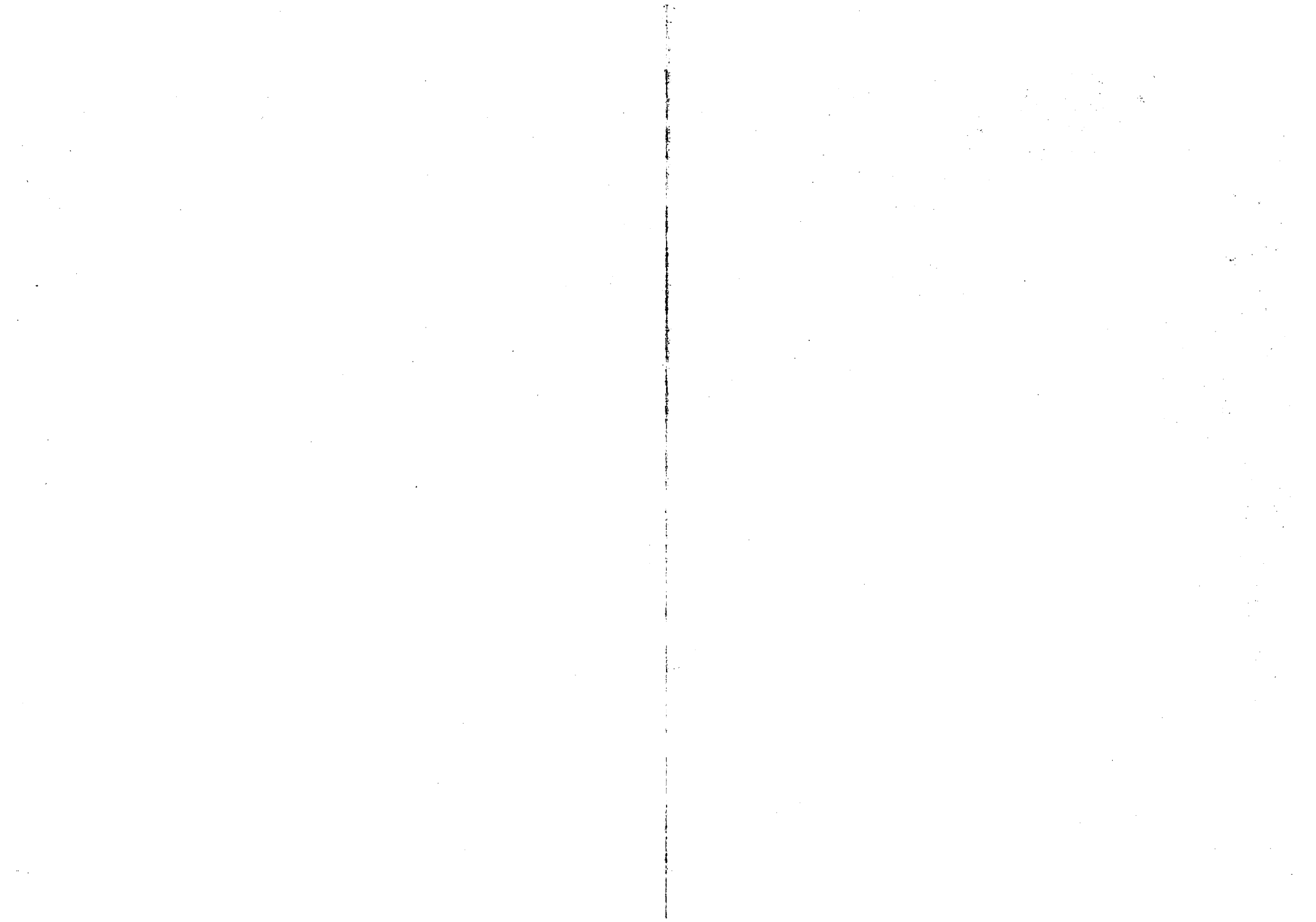
Dankó Imre

Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól

Az 1604. október 15-i álmosd–diószegi csatával induló Bocskai-szabadságharc kitörésének és első hónapjainak történetéről a legutóbbi időkig csak nagyon keveset tudunk. Bocskai István bizalmas iratainak előkerülése ugyan néhány fontos kérdésre világosságot derített, így mindenekelőtt a török portával folytatott tárgyalásokra (Nagy László, *Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből*. Hadtörténelmi Közlemények 1956, 2. sz. 291–331. l.), más vonatkozásokban azonban továbbra is sötétben tapogatózott történetírásunk. Hogyan és mikor kerültek kapcsolatba egymással a császár zsoldjában álló hajdúk és az udvar ellen fölkelést szervező bihari nagyúr? Kik voltak a szervezkedés mozgatói az egyik, és kik a másik oldalon? Hogyan történt a hajdúk átállása? Milyen magatartást tanúsított az ügyben a felső-magyarországi megyék nemesége, a kassai főkapitány megpróbálta-e őket Bocskai ellen mozgósítani és ha igen, milyen sikerrel? Mekkora erők vettek részt az álmosd–diószegi csatában, hogyan zajlott le maga az ütközet, s milyen meggondolások készítettek Barbiano generálíst, hogy a csata után még mindig több ezres seregével minden harci cselekményt elkerüljön és futáshoz hasonló visszavonulásban meneküljön a hajdúk elől? Miként történt, hogy a kezdeményezés néhány hét alatt teljesen kiesett a korábban oly erőlyes császári parancsnok kezéből, úgyanynira, hogy az események irányítójából, azoknak szánandó játékszerévé vált? A kérdéseket még folytathatnók, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a szabadságharc megindulása körül bőven akadt megválaszolatlan kérdés.

Az alábbiakban közlésre kerülő jelentés éppen ezekben a vonatkozásokban egészíti ki lényegesen ismereteinket. Szerzője a Bocskai elleni hadjárat irányítója és végrehajtója, a szabadságharc kezdeti eseményeinek egyik főszereplője, a kassai főkapitány, az olasz Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a császár generálisa. Amit elmond, személyesen végigélte, irányító, parancsnoki poszton. Jólértesültsége vitán felül áll, az ő kezében futottak össze a különböző jelentések, a szereplőket pedig mind személyesen ismerte. Adatait egyébként néhány esetben más forrásból is ellenőrizhetjük, s ezek a próbák az egész írás szavahihetősége mellett szólnak. Ugyanakkor persze a jelentésen mindvégig érezhető, hogy írója kívülről, a császár és az udvar oldaláról nézi és értékeli a történeteket.

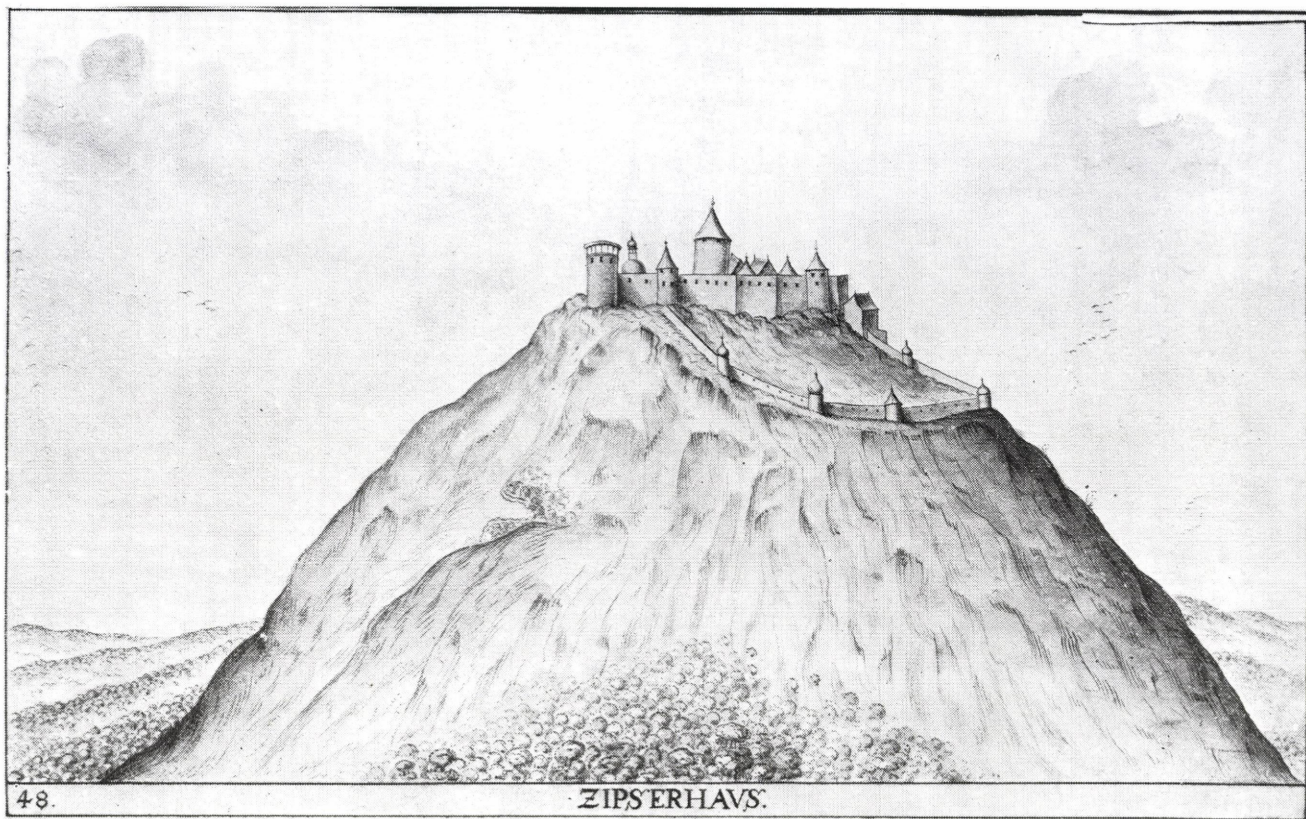
A jelentés a Bocskai ellen fölmerült első gyanútól, 1604 nyarától kezdve veszi sorra az eseményeket. Beszámol röviden a kelet-magyarországi általános helyzetről, a mindent megbénító pénztelenségről, a fizetetlen zsoldosok fegyelmezetlenségéről, majd ismerteti Bocskai bizalmi embereinek följelentését, miszerint a bihari főúr Bethlen Gábor közvetítésével a törökkel tárgyal, és árulást forral az uralkodó ellen. A generális ugyan elképzelhetetlennek tartja, hogy valaki ujjat húzzon a császár nevében általa gyakorolt hatalommal, hiszi is

meg nem is a följelentésben foglaltakat, de már csak óvatosságból is „a veszedelem megelőzésére” intézkedéseket foganatosít. Megkísérli Bocskai bizalmatlanságát elaltatni, barátságáról biztosítja és hűségnyilatkozatra szólítja fel, közben azonban magánosoktól uzsorakamatra kölcsönöket szerez, hogy lecsendesítse a fizetetlenség miatt lázongó idegen zsoldosokat és magyar hajdúkat, elrendeli a megyei katonaság felgyverbe állását, s a császári helyőrségeket feltűnés nélkül gyülekezteti Bihar északi részén. A hajdúkapitányok előtt felfedi Bocskai hűtlenségét, mire azok fogadkoznak, készek fegyverrel leszámolni mindenkivel, aki a császárt elárulja. Szavuk a generálist teljesen megnyugtatja, s elrendeli Bocskai várainak elfoglalását. Ekkor éri az első meglepetés: október 15-én éjjel az alatta szolgáló hajdúk, akik titokban már előzőleg Bocskai hűségére esküdtek, Álmosd és Diószeg közt rátörnek a vonuló seregre és szétszórják azt. Bocskai várának ostroma többé szóba sem kerül, a generális megmaradt csapataival, köztük a sziléziai lovasokkal, a székely gyalogsággal és a rác hajdúkkal, még mindig 8000 emberrel Váradra menekül. A várban azonban nem mer megszállni, mert már nem bízik a székelyekben sem, és a falak közt nagyobb veszélytől tart, mint a nyílt mezőn. Tokajon át északra vonul, abban a hiszemben, hogy ott várja a táborba szállt megyei katonaság. Ekkor éri a második nagy csalódás: a megyei katonaság vezérével, Homonnai Bálinttal együtt már Bocskai hűségére állt. Ahogy a jelentésben olvássuk: ekkor már gyanakodni kezdett, hogy itt többről van szó egy főúr lázadásánál. Töretlen optimizmusát azonban most sem veszíti el. Bizonyosra veszi, hogy ha a hajdúk és a nemesek el is pártoltak, a királyi városok hűek maradnak hozzá. Kassa városa azonban bezárja főkapitánya előtt kapuit, s Barbiano egyre fogyatkozó seregével kénytelen a hajdúk elől a Hernád völgyében északra húzódni. Szepes várába kér és kap bebocsátást. A vár ura, Thurzó Kristóf, a császár iránti feltétlen hűségéről volt ismert (pár hét múlva már ő is Bocskai oldalán áll), s Barbiano abban reménykedik, hogy segítséget kap a környező német városoktól, Bártfától, Lőcsétől, Késmárktól és Eperjestől. Ebben persze megint csalatkozott, ahogy megcsalatkozott saját katonáiban is: a székelyek még a Tisza mellől visszafordultak Erdélybe, a rácok szétszóródtak, a vallonokat a vezér maga volt kénytelen szélnek eresztetni, hogy rablásaikkal ne rontsák amúgy is rossz helyzetét, utolsó reménysége, a sziléziai vértés lovasok pedig, fittyet hányva a generális kéréseire, hogy tartsanak ki, lóra ültek és meg sem álltak Boroszlóig. November első hetében Barbiano mintegy 50 emberrel érkezett Szepesvárra. Ennyi maradt a hadseregéből.

Ettől kezdve a külvilággal nincs kapcsolata, hősi pózban a vitézi halálra készül. A hajdúk körülzárják a várat, de elfoglalni nem tudják. December 1-én az ostromlók elvonulnak, hogy megharcoljanak a Kassa alá felvonult újabb császári sereggel.

Itt megszakad Barbiano jelentésének ránk maradt kézírata, a lényegyet tekintve azonban a generális magyarországi működése ezzel véget is ért. Ami ezután történt – s ami még a jelentésben lehetett –, azt röviden elmondhatjuk. Basta generális, a magyarországi hadak főparancsnoka, az álmosd–diószegi veszített csata hírére november 4-én megindult seregével az esztergomi táborból, hogy segítséget vigyen a kassai főkapitánynak. Az osgyáni és edelényi győztes csaták után, november legvégén érkezett Kassa alá, a város azonban előtte is bezárta kapuit. Néhány napos ostrom után beállt a hideg, s Basta, megfogyott seregével kénytelen volt Barbiano útján északra kanyarodni Eperjes városába. Itt csatlakozott hozzá 30 megmaradt katonájával Barbiano. Majd mi-

4. kép. Szepesvára a XVII. század elején

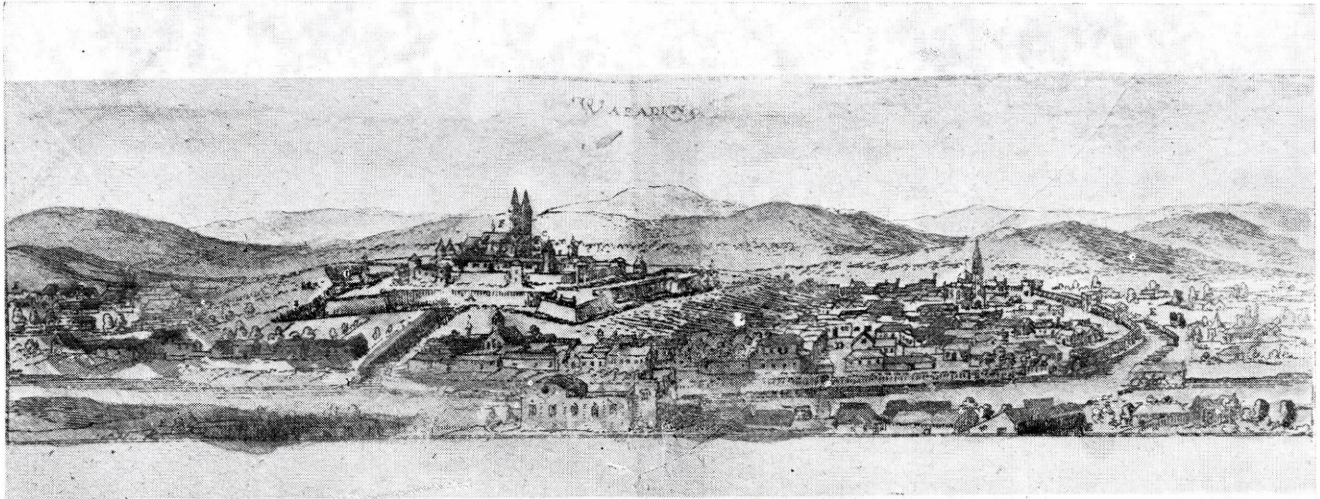
után föltehetően részletesen jelentette, hogyan sikerült a „rebellis” Bocskai katonasága helyett a saját seregét tönkretennie, 1605 január legelső napjaiban Prágába ment a császári udvarba. Minden bizonnyal akkor írta a császárhoz szóló jelentést, melynek elkészítésénél felhasználta megmentett iratait, s melyben megpróbálta megmagyarázni, hogy helyzete kezdettől fogva reménytelen volt. Végül jelentése tudomásul vételét és egyben a felső-magyarországi főkapitányság alól fölmentését kérte.

A bécsi Haditanács levéltárában a jelentés nem maradt meg, ránk maradt azonban a császár nevében Barbianohoz intézett haditanácsi válasz kivonata. A levél elküldésének időpontja 1605. december 29. Őfelsége megkapta a jelentést, amelyben beszámol a felső-magyarországi hadieseményekről és főkapitányi tisztségre alól fölmentést kér – olvassuk a följegyzésben. „Őfelsége a jelentésben részletezett szolgálatával és főkapitányi tevékenységével teljesen meg van elégedve, annyira, hogy szívesen venné, ha tisztségében tovább tevékenykedhetnék. Mivel azonban Felső-Magyarország az általa említett szerencsétlen sorsra jutott, s a nevezett tartomány jelenleg nincs őfelsége kezén, hanem a rebellis magyarok hatalmában van, így őfelsége kegyesen hozzájárul a gróf kérésének és kívánságának teljesítéséhez, és eddigi szolgálati beosztása, valamint a főkapitányi tisztség alól fölmenti. De azzal, hogy ha ő császári felsége újból igényt tartana szolgálataira, köteles legyen ezt elvállalni.” (Kriegsarchiv, Wien, Hofkriegsrat, Acta. Expedit. 1606. január No. 47.)¹

Rudolf császár és a Haditanács tehát meg volt elégedve Barbiano 1604-es hadvezéri tevékenységével. Talán arra gondoltak a nagy pénzsűkében, hogy a halott katonák legalább nem követelik elmaradt zsoldjukat. Így is, még 1606 végén is 25 274 forinttal tartozott a kincstár a volt főkapitánynak és „kompániája” életben maradt tagjainak. (Uo. 1606. Február No. 63.)

A jelentés különben arról tanúskodik, hogy Barbiano, ha generálisnak nem is volt valami híres, írói tehetsége vitathatatlan. A jelentés izgalmasan érdekes olvasmány, az események a szűkszavú előadásban valóságos drámai pergést kapnak. Barbiano ért hozzá, hogy a lényegest emelje ki, jól jellemzi a helyzeteket és az embereket, s egyben akaratlanul önmagát is. Szinte látjuk az idegen világban, a számára érthetetlen nyelvű emberek közt elbizonytalanodó, majd megrettent olasz generális egyre fokozódó félelmét; hová lett régi fölénye, mellyel egy országért tartott rettegésben? Maga is látja, hogy hiába ráz-

¹ „Von der Röm. Kays. auch zu Hungern und Behaimb Königl. Majestät etc. Unsers allergnedigsten Herrn wegen, dieselben Ratt und Veldt Obristen in Oberhungern Johan Jacoben Barbiano Graven von Belgiojoso etc. hiemit anzuzeigen, höchsterwente Ihr Kays. M. hetten sein gehorsambistes Memorial, in deme er sowoll um Erlassung seines getragenen Veldtobristen Bevelchs in Oberhungern, als um Kundtschaft seines Verhaltens gehorsambist bittet, gnedigist verstanden. Nun wehren Ihr. Kays. M. mitt ermeltem seinem Dienst und petragenen hohen Bevelch nitt allein woll zufrieden, sondern hetten auch gerne gesehen, dass er in solchem noch lenger hette continuiren können und mügen. Diweill es aber Oberhungern in dem beruften Unverhofften laidigen Standt und Mutation kummen ist, und gedachte Provintz derzeit nicht in Ihr M., sonder in der rebellischen Hungern Gewalt und Handen, so haben Ihr. M. in gedachtes Graven billiches Suchen und Begeren gnedigist gewilligt, und ihme hierauff ermeltes seines Diensts und hohen Bevelchs, doch nur dergestallt, da hochermelte Ihr Kays. M. seiner zu der Diensten weitter begerten, dass er in allweg schuldig sein soll sich wiederumben bey Ihr M. einzustellen, mit Gnaden erlassen . . .”

5. kép. Nagyvárád a XVII. század elején

za kardját, immár senki sem fél tőle, kiderült, hogy az óriás agyaglábakon állt. A végén a generálisban már csak egy vágy élt: a népharag elől ép bőrrel akart szabadulni.

A jelentés külön érdekessége, hogy Istvánffy Miklós, a történetíró jegyzetei közt, sajátkezű másolatában maradt ránk. Istvánffy ekkor dolgozott nagy művén, a Magyarok történetén (*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.*, 1. kiadása: Köln, 1622.), és korának eseményeihez igyekezett a kortársaktól minél több anyagot összegyűjteni. (Vö. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 188. l.) Hogy került Barbiano jelentése hozzá, nem tudjuk, de nem lehetetlen, hogy maga a generális adta át neki betekintésre (Istvánffy gyakran megfordult Prágában vagy Bécsben), talán a fogalmazványt – ezért is hiányzik az írás vége. Az is valószínű, hogy a jelentés eredetileg olasz nyelven íródott, és éppen Istvánffy fordította latinra. Hiszen Barbiano egyéb leveleit és jelentéseit mindig olaszul írta, s Rudolf császár udvarában a német mellett inkább az olasz, mintsem a latin nyelv járta. Istvánffy, aki egyetemi tanulmányait Itáliában végezte, kitűnően beszélt olaszul. A jelentés latin stílusa, elegáns fordulataival és kifejezéseivel, szintén a nagy humanista történetíró mellett tanúskodik. Valószínűleg Istvánffy javára kell írunk azt is, hogy a szövegben a magyar személynév- és helynevek kifogástalan alakban fordulnak elő. A jelentést egyébként Istvánffy fel is használta könyvében, több helyen egész bekezdéseket szó szerint átvett belőle. (L. a XXIII. könyvet. Magyar fordítása: *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Fordította Juhász László. Magyar Helikon, Budapest, 1962. 430. s köv. l.) A mi szempontunkból a leglényegesebbet azonban következetesen elhagyta, mindazt, ami a generális egyéni véleményét tükrözi. A jelentés eredeti szövegének és az Istvánffytól átvett részeknek egybevetése különben tanulságos lehet a nagy történetíró módszerére is.

Az alábbiakban közöljük a jelentés szövegét, latin eredetiben és magyar fordításban. A személy és helyneveket a latin szövegben betűhív formában adjuk, a magyar fordításban átírtuk őket mai helyesírással. A szöveg önmagáért beszél, ezért csak a legszükségesebb magyarázó jegyzeteket fűztük hozzá.

Az irat jelzete: Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Lat. 3606. II. 69–72. folio.

Relatio comitis Barbiani de rebellione Bochkaiana
1605.

Quamvis a serenissimo archiduce Matthia mihi diversis vicibus serio mandatum fuerit, ut quantotius dominum Rueber¹ una cum militia regni, praeterea equites ordinarios partium istarum, adjunctis quoque aliquot mihi subjectis copiis ad dominum Bastam² die noctuque submitterem, nihilominus tamen cum eorum nemo fuerit persolutus, neque etiam hajdones comitis Dampier,³ tum

1 *Hans Rueber*, Tokaj várának parancsnoka.

2 *Basta* generális, a magyarországi császári hadak főparancsnoka, csapataival szeptember közepén Komáromból Párkányhoz vonult, hogy Esztergom várát a nagy erővel támadó török nagyvezér ostroma alól fölmentse.

3 *Henry Du Val, Dampierre* grófja, ezredes. Franciaországban született, de már fiatalon spanyol zsoldba állt, s a hollandok elleni háborúban harcolt. 1601-ben lépett II. Rudolf császár szolgálatába. Basta, majd Barbiano parancsnoksága alatt részt vett az erdélyi harcokban és a török elleni hadjáratokban. A Bethlen Gáborral vívott harcokban esett el 1620-ban Pozsonynál.

equitatus etiam provincialis aliquo subsidio instructi, nec milites dicae lustrati et persoluti, propterea quod Camera Scepusiensis illam pecuniam alio converterat, has ob causas dominum Rueber nec ex parte neque ex toto cum exercitu ablegare poteram. Volens itaque qualicumque modo Suae Serenitatis mandato satisfacere, postquam interim negotiatores Verdemani⁴ cum solutione promissa tardarent, operam dedi quoad creditum meum mutuata quadam pecunia summa saltem hajdones ad partes inferiores⁵ ablegarem. Itaque ex castris Rakamaz a Sigismundo Rakocy⁶ tria millia tallerorum mutuo accepi; inde me cum commissario a Crauseneck⁷ ad Batori⁸ in Eched contuli, a quo vacuus in Rakamaz rediens, medio itinere in Bathor pernoctans occurrit mihi Mauritius Wiener, Superioris Ungariae architectus,⁹ missus a vicecapitano Varadiense (!) Cypriano Concini¹⁰, ut mihi magnam quandam prodicionem a Stephano Bocskai orditam manifestaret. Quae per quendam suorum servitorum subsequenti modo manifesta fuit.

Eundo supradictus Concini in privatis suis negotiis versus Zakmar, praeteriensque Bocskay castellum Zentiob subsequuti sunt eum quidam equites Ungari, qui ut subsisteret obnixè rogabant, eumque ad partem seducentes significabant, ut in proxima silva adventum domini capitanei Zentiob, qui ei rem maximi momenti communicare vellet, praestoletur. Itaque supervenit capitaneus Franciscus Zekel cum provisore ejusdem Lazaro Deák, et secretario Bochkay eodemque affine Stephano Frater,¹¹ qui omnium nomine subsequenti narrire cepit.

„Ego a parvulo a Stephano Bochkay educatus sum, me scholae adhibuit, secretiora mihi confidit, me secretarium Sigismundi Batory creavit, mihi in matrimonium consanguineam suam collocavit, ut me in dies magnis cumulavit beneficiis, hi reliqui pro se quisque ad internationem usque domino Bochkay inservire obligati sunt propter diversa, ab illo accepta beneficia, quod nos omnes hucusque pro posse maximis in periculis praestitimus. Ego imprimis in his praeteritis Transsylvanicis tumultibus. Nunc vero, cum resciverimus illum contra Deum, Suam Majestatem et totam patriam tractasse, et quasi complevisse prodicionem quandam cum Turcarum principe, ubi desiderat nos semetipsum,

4 Föltehetően valamelyik bécsi olasz bankház embere.

5 A „partes inferiores“ a Felső-Magyarországnak nevezett északkeleti részekkel szemben a Dunától északra húzódó Alsó-Magyarországot jelentette.

6 *Rákóczi Zsigmond*, a későbbi erdélyi fejedelem.

7 *Paul von Krauseneck* udvari kamarai tanácsos, egyike a II. Rudolf által 1604. január 25-én kinevezett erdélyi biztosoknak. (L. 18. jegyzet.)

8 *Ecsedi Báthory István* országbíró.

9 *Maurus Wiener* „felső-magyarországi hadi építőmester“, aki a végvárak erődítményeinek ellenőrzésével volt megbízva.

10 *Cyprian Concini* alezredes, váradi vicekapitány, a távollevő Nyáry Pál főkapitány teljhatalmú helyettese.

11 *Székely Ferenc* Szentjób kapitánya, *Posgai Lázár* deák a vár udvarbírája és *Fráter István* (akinek felesége, Horváth-Susalith Ilona, Bocskainak harmadfokú unokahúga volt: Sulyok Krisztina, Bocskai anyja és Sulyok Petronella, Horváth Ilona nagyanyja révén. *Nagy Iván*; Magyarország családai II. 130. IV. 258–259., V. 100. és X. 403.) Míg az első két személy életének további alakulását nem ismerjük, Fráter István valahogy ki-magyarázhatta magát Bocskai előtt, mert 1606-ban a fejedelem már birtokadományban részesíti és végrendeletében is megemlékezik róla. (*Nagy Iván* i. m. IV. 258. és *Rumy Károly György*; Monumenta Hungarica... II. Pest, 1846, 331.) Bethlen Gábor alatt erdélyi ítélőmester. Tőle kapja adományba a Bihar megyei Érkeserút, melyről a család a későbbiekben előnevét vette.

animas et uxores filiosque nostros et patriam perdere, turcicaeque tyrannidi submittere videbatur: nobis communi consilio necessario nos plus obligatos esse Deo et regi nostro, ut hanc suam malam voluntatem mature manifesta-remus.

Scripsit et manifestavit diversis vicibus Betlen Gabor¹² mentem et voluntatem suam, quarum litterarum quaedam amissae illum in maximam suspicionem manifestae prodicionis adduxerunt. Itaque significans haec omnia Bochkai, admonebat eum, ut cautius in mittendis litteris ageret. Quod etiam Bochkai maximum scrupulum iniecit, accidit etiam illo ipso tempore, quod comes Dampier volens aggredi Temesvarium, profligaverat Turcarum exercitum, ubi etiam Betlenus Gabor amissis propriis vestimentis, vix nudus evaserat; qui una litterarum copia proxime ad Bochkaium scriptarum ab hajdone quodam inventa fuit, hoc idem Bochkaium acris commonebat, quod postea Betlen Gabor animadvertens, Bochkai citissime significavit. Eodem fere tempore supervenerunt litterae domini generalis,¹³ in quibus vocavit dominum Bochkaium una cum aliis illarum partium magnatibus ad castra in Rakamaz, ut cum illis necessaria regni consultaret; sicuti et quidem tum comparuere dominus Batori per legatum suum, Stephanus Chaky, Sigismundus Racocy, Paulus Melith, Ladislaus Pete, et Michael Catay,¹⁴ cum quibus etiam Bochkai litterae redditae sunt amici sui cujusdam ex castris datae, in quibus ei significabat, quod nisi veniret, generalis eum invitum duceret (quae res nunquam cuique in mentem venerat); et hoc erat supplementum introductionis in desperationem, firmaque penes ipsum opinio universam suam prodicionem manifestam esse. Itaque nos omnes et alios quosdam in Soliomkeo,¹⁵ ubi tunc erat, ad se vocans, aperuit nobis mentem suam, ut superinde nostram cognosceret voluntatem. Nos proponentes ei clementiam et benignitatem inclytae domus Austriacae etiam pravissime delinquentibus cum resipiscant, et gratiam petant, illum vero adhuc nihil tale effective perpetrasset; nullam provinciam vel locum in damnum aut periculum induxisse: nullis expensis occasionem dedisse; ut se quam citissime ad Suam Majestatem conferret, ibique prostratus deprecaretur, nihil aliud certe, quam meram gratiam acquisiturum. Quod si secus faceret, tanto magis errori errorem superadditurum, seipsum, amicos, uxorem et illos omnes suos servitores et fideles in praestantissimum periculum conjecturum.

Ipse vero desperans totaliter resolvebat se alteram velle suscipere protectionem; expectansque singulis horis subsidium a Giulia,¹⁶ volebat illis in manus

12 A későbbi erdélyi fejedelem, ekkor a császári uralom elől a török földre menekült bujdosók vezére.

13 Barbiano itt említett levelét Bocskai szeptember 28-án kapta kézhez. (Ld. Bocskainak a generálishez írt mentegetőző levelét, hogy köszvénye miatt nem tud Rakamazra menni, Solyomkő, 1604. október 4.: Hadtörténelmi Közlemények, 1956. 2. sz. 308–310.)

14 *Csáky István* (1570–1605), Báthory Zsigmond fejedelem főembere, 1600-ban Erdély főkapitánya, 1601-ben a mezei hadak generálisa. 1602-ben a császár pártjára állt. – *Brebiri Melith Pál* (meghalt 1605-ben) Szabolcs–Bihar megyei nagybirtokos főúr. – *Hetesi Pethe László*, a kalocsai érsek öccse, ekkor a felső-magyarországi mezei hadak főkapitánya, ama kevesek egyike, aki Barbianoval bizalmas viszonyban volt. (Fráter István és Székely Ferenc árulásáról is tudott, sőt elsőnek ő tett róla jelentést az udvarnak. Ld. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 33–35. és 55., 58.) A szabadságharc alatt is hú maradt a császárhoz, amiért 1608-ban bárói rangot kapott. 1612-ben a Magyar Kamara elnöke, Torna megye főispánja és királyi főajtonálló mester. – *Kátay Mihály* (meghalt 1606.), Bocskai későbbi kancellárja, ekkor Kálló várának kapitánya.

15 Solyomkő vára Váradtól keletre, a hegyek közt; Bocskai birtoka volt.

16 Értsd: Gyula várából, a töröktől.

tradere castella et arces suas, ipseque cum thesauro suo ad vezerium sese transferre, et ab illo suppetias majores petere; quum jam antea a Turcis Transsylvanus principatus ei promissus fuerit; a nobis vero omnino scire volebat, utrum penes ipsum manere et ei subsequi vel comitari eum vellemus, ubi fidelitatis ac constantiae praemia ab ipso consequi possemus. Nos itaque, ne periclitaremur, stipulatis manibus promittere coacti fuimus, quare statum unum ex nostris Giulam pro auxiliis quam citissime submittendis ablegare volebat. Nos vero revertentes in Zentiob, communicavimus haec omnia illius loci parocho, rationistae, et aliis quibusdam nostris intimis; qui parochus nobis declarans sceleratam patroni nostri intentionem, ubi in extremum periculum conjiceremus nosmetipsos, animas, uxores, filios, amicos et patriam nostram, et nisi manifestarem proditionem hanc, nos aequae esse complices, resolvimus nos, cum generalis nimium inde distaret, significare hoc Dominationi Vestrae Generosae, volumus, ut illa omnia rescriberet domino generali, quo de oportuno remedio prospiceretur.¹⁷

Hoc igitur totum est, quod Stephanus Frater domino Concini et ille per architectum mihi in Bathor referre fecit; sicuti inde Vestrae Majestati rescripseram. Inde me in castra rursus contuli, ut eo maturius huic malo occurrere possem; de hisque omnibus commissarios Transsylvanos certiores feci, rogans, prout etiam antea feceram, ut comitem Cauriolum, quantocius ad me expedirent.¹⁸

Dum haec ago, supervenit cursor Suae Serenitatis, ut quam citissime certum et sufficientem numerum militum domino Bastae submitterem. Itaque ad id exequendum comitem Dampierum destinavi, cum 2500 hajdonibus et cum equitatu ordinario harum partium die noctuque proficisceretur. Verum comes Dampierus nec hajdones, nec etiam equitatum ordinarium eo adducere poterat, ut secum egrederentur, excusantes se non esse persolutos sicuti etiam hoc scripto mihi exhibuerunt; et ego Suam Serenitatem superinde certiore reddidi. Interim consilium iniens cum commissario Crauseneck, Rotvicio, Pezzem, comite Dampiero et Snecknhaus¹⁹ conclusimus summopere opus esse, ut intentio Bochaiana quantocius sopiatur. Ne vero tam longe totus exercitus a confiniis Ungariae Inferioris abducatur, respectu etiam illius, quod postmodum Sua Serenitas rescribere posset, placuit, ut assumpto mecum Rotvicio cum 300 expeditionibus suis equitibus, comite Dampiero cum 1000 et hajdonibus et rascianis equi-

17 Utólag, október 11-én, Adorjában, Barbiano utasítására írásba foglalták Fráter István és társainak fenti vallomását. Ez a lényegét illetően megegyezik az itt közltekkel, bizonyos vonatkozásban azonban bővebb, a személyi jellegű részek pedig hiányoznak belőle. A legszembevetőbb különbség, hogy az adorjáni jegyzőkönyv részletesen elmondja Bocskai érveit, hogy miért nem járul kegyelemért a császár elé. (Közölve: Hadtört. Közl. 1956. 2. sz. 313–314.) Ez nyilván az első, talán csak szóbeli vallomásban is benne volt, mert Pethe László is részletesen leírta említett jelentésében (ld. 14. jegyz. és Magyar Országgyűlési Emlékek XI. 34–35.)

18 Az erdélyi királyi biztosok, akiket Rudolf 1604. január 25-én nevezett ki a fejedelemség kormányzására, a következők voltak: *Paul von Krauseneck*, *Karl Imhoff* és a Szepesi Kamara tanácsosa *Hoffman György*. Erdély katonai parancsnoka ugyanekkor Basta alvezére, az olasz *Thomas Caurioli* (gyakran ezen a néven: *Capreolo*) ezredes volt.

19 *Melchior Rottwitz* ezredes, a sziléziai lovasság parancsnoka. – *Bartholomäus Pezzem* császári haditanácsos, 1597-ben egyike az Erdély átvételére küldött királyi biztosoknak. 1602-ben Basta generális mellé rendelték a polgári ügyek biztosaként. 1604-ben azonban már régen nem tartózkodott Erdélyben, így neve elírás. Helyesen *Baptista Petz* ezredes, a kassai gyalogos helyőrség parancsnoka. (Istvánffy nyomtatott szövegében a nevet már helyesen írta.) – *Johann Schnecknhaus*, alezredes a sziléziai lovasságnál. (Istvánffy tévesen Nikolaus-nak írja keresztnevét.)

tibus, praeterea etiam cum ordinaria harum partium militia me cum his omnibus Varadinum versus conferre.

Igitur Callo perveniens Bernardinum Pulicem, capitaneum equitum rubeorum²⁰ et Iulium Martianum priorum meorum equitum locumtenentem cum litteris ad Bochkay sequentis tenoris praemisi: me scilicet intellexisse certos rumores hinc inde absque ullo tamen fundamento spargi, velle me tamen amice admonere, ut nihil absque causa sufficienti innovet aut tentet, et si tale aliquid contigisset, posse cum majoris securitatis causa hos duos capitaneos penes se retinere, meque illi quotiescumque mea opera et compositione confidenter indigeret, tanquam partem obtuli. Et jam versus illas partes me tendere, interim supradictas duas personas pro majori sua securitate et salva gvardia apud se conservare, nec de ulla re dubitare deberet, admonui.²¹

Praedictas has duas personas deduxit ad Bochkaium Johannes Imreffy,²² qui etiam oretenus me singulari benevolentia erga se affectum significarunt.

Postquam vero locumtenentem Varadiensem Concinium Zentiob, sicut injunxeram, occupasse, injussus vero in Kerekj ingredi, ibique repulsum aliquot milites amisisse intellexeram,²³ deliberavi me velle in Adorian consistere, et omnibus modis Bochkaium a sua mala intentione divertere, et rursus Vestrae Majestati fidelem reddere. Ab una et altera parte per Nemet Balassum²⁴ et Gregorium Loniai²⁵ ut Bochkaianos milites ab illo diverterent, institi.

Bochkay, postquam meas accepisset litteras et a capitaneis ad eum missis meum benevolum animum intellexisset, rescripsit mihi, excusans se carere omni culpa et suspectae prodicionis contra Suam Majestatem, verum quod infideles sui servitores in hunc modum particularium negotiorum causa eum ita tradiderent. Ego rursus respondi, quod si vellet se excusare et justificare, me omnem paternum affectum offere, et ut interim etiam Kerekj arcem Majestati Vestrae tradat, postulavi. Ille vero securus in suo Castello Soliomkeo maneret, meque velle ei pro majori securitate et certitudine capitaneum Rotvicz aut quamvis aliam personam deposceret, submittere, donec a Sua Majestate litterae ratificatoriae et gratiae, quas in spatio 20 dierum adfuturas obligaveram, subvenirent. Et si ipse in persona in aulam Suae Majestatis se auferre vellet et prostratus veniam deprecari, me velle eum cum persona autentica, quam ipsem peteret ad suum beneplacitum comitari. Sin vero ob diversas causas in his partibus manere nollet, et bona sua commutare vellet, offerebam etiam ei in spatio 20 dierum me a Sua Majestate obtenturum, ut loco illorum in Moravia, Bohemia, Silesia, Imperio aut qualicumque aliquo loco, valore aequivalentia bona ei

20 *Bernard Pulitz* kapitány, a köpönyegük színéről vörös lovasoknak nevezett kállai német lovasság parancsnoka.

21 *Barbianónak* itt említett, Kállóból október 5-én kelt levele kiadva: *Hadtört. Közl.* 1956. 2. sz. 310–311.

22 *Imreffy János*, később *Báthory Gábor* erdélyi fejedelem kedvelt tanácsosa. Néhány héttel az itt leírtak után ő is Bocskai mellé állt.

23 *Székely Fercnc* 1604. október 2-án adta át Szentjóbót kardcsapás nélkül *Concininak*. Az alezredez 200 főnyi őrséget hagyott a várban, s mintegy 500 fővel azonnal *Nagykerek*i ostromára indult, ahová október 3-án érkezett meg. Kétnapi sikertelen ostrom után, 5-én vonult el a vár alól.

24 *Németi Balázs* hajdúkapitány. Október 14-én ő is átállt Bocskaihoz, s a következőkben *Lippai Balázssal* együtt egyik főszereplője a hadieseményeknek. November 17-én az osztrák utközetben *Basta* fogságába került, aki kivégeztette.

25 *Lónyay Gergely* az ismert *Szabolcs* megyei családból, „1607-ben *Szendrő* várában levő száz darabontoknak hadnagya” (*Bécs. Hoffkammerarchiv, Vermischte Ung. Gegenstände* Fasc. 50, Conv. 1607. Fol. 85.)

darentur. Utque interim, dum haec omnia pro sua satisfactione componerentur, ille securus in Soliomkeo manere, me adire, rursus reverti, et omnia sua negotia secure tractare posset.²⁶ Super his remissis duobus capitaneis aliisque aliquoi diversis a suis hominibus interceptis propterea, quod super diversis hujusmodi captivis conquerebar, respondit se maxima cum gratiarum actione tam affectionatam oblationem suscipere, simulque poculum christallinum dono misit. Rogans me, dum omnes suos servitores, sibi proditores ac infideles agnoscat, ut sibi personam quandam auctoritate pollentem mitterem, cum quo tractare posset; qui cum semper idem fuerit, nihil aliud exposcere, quam fidelem esse Suae Majestati subditum. Ego offerens me ei dominum Ladislaum Pete sub suo salvo conductu missurum; nihil ulterius mihi respondit.²⁷

Interim spargebatur, imprimis vero a Bochkai fingebatur, (ut eo melius tradimentum hoc tegetetur et hajdones ad illum facilius desciscerent) me nullam aliam ob causam huc venisse, quam ut eum persequerer, propterea quod religionem catholicam assumere nollet, et quod sub praetextu aggrediendae Giulae exercitum collegerim, ut omnes ad catholicam fidem cogerem, et qui contrariaretur, extirparem.

Hanc ob causam principaliter necessarium mihi videbatur persolvere hajdones comitis Dampieri, de quorum fide dubitabatur, et postea illis veritatem aperire, utrum de religione, vel tradimento ageretur. Hocque modo volebam sopire malum Bochkay propositum. Itaque mutuo accipiens a domino Imreffy 10 000 talleros, a Debreceniensibus 11 000, a Varadiensibus, medio Francisci Darocy,²⁸ 5000, effeci, ut incepti mensis salarium ipsis penderetur; convocansque postmodum illorum capitaneos, in quorum praesentia scripta et totius tradimenti tractatum eis aperui, quod etiam oretenus illi, qui primo aperuerant, retulerunt, interrogans eos rebus sic stantibus, utrum etiam contra Bochkaium prout obligati erant, et contra omnes alios interessatos in gratiam Majestatis Caesareae ire vellent. Qui autem unanimi voce se pro Sua Majestate mori et vivere, et contra quemvis, aut Bochkaium traditorem, paratos esse. Verum cum commilitonibus illorum de his omnibus nihil certi constat, petierunt, ut personam quandam principalem ad illos mitterem, qui eis rem omnem aperiret; sic uti actum est. Misi itaque dominum Ladislaum Pete in omnia illorum quarteria, cui de novo jurarunt se libentissime haec credere, et velle superinde in servitio Majestatis Caesareae occumbere. Supradicto igitur modo negotium se habebat.

Ego vero videns, dum amice cum Bochkai tractarem, ut illum ad sanio mentem reducerem, illum interim diversa loca occupare, ut Saca, Henczhida, et quod his exiguis copiis, quas habebam, nihil agere possem, ita uti a principio comitem Cauriolum cum Vallonibus et aliis Transsylvanis militibus evocaveram, quod illud idem et litteris et oretenus Crauseneck, Pancratius Seniey²⁹ et commissarii Transsylvani petierant, et suaserant, ut tandem illa provincia a tota damnis et insolentia Vallonum liberaretur, de novo, et die noctuque ad me pro-

26 Bocskai választ nem ismerjük, ránk maradt viszont Barbiano itt említett levele, Adorján, október 7.: Hadtört. Közl. 1956. 2. sz. 311.

27 Ez esetben is csak Barbiano levelét ismerjük. Adorján, október 10.: Uo. 312–313.

28 *Daróczy Ferenc*, a Szepesi Kamara tanácsosa.

29 *Sennyey Pongrác* erdélyi katolikus főúr, előbb Báthory Zsigmond, majd Báthory András fejedelem tanácsosa. 1601-ben a császár oldalára állt, s a Bocskai szabadságharc alatt is kitartott az udvar hűségén. 1606-ban Rudolf a nagyságosok sorába emelte. 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem követe a császárnál.

perarent, sedulo solicitabant, ex altera parte dominus Pecz, cum residuo sui regimenti milite, scilicet sex vexilla, praeterea etiam reliquos equitatus Silesiaci, una cum tormentis aliquot, remanente interim in Racamaz reliquo exercitu, ut eo propinquiores, sedatis rumoribus Bochkaiianis, discessuri in Ungariam Inferiorem ad nutum Suae Serenitatis essent, bonoque ordine absque intermissione procederent, ad me in Adorian accersivi.

14 Octobris omnes hajdones juramentum fidelitatis deposuerant. Comes Cauriolus tum cum Transsylvanicis copiis 4 milliarium spatio, Peczius vero cum suis 2 milliarium, in loco Almas appellato, ab Adorian aberant. Ego vero subsequenti die Kereky castellum, satis forte et munitum, obsidere statueram; injunxeram itaque comiti Dampiero, ut assumptis 1500 hajdonibus, quibus plus quam aliis, ob depositum juramentum, fideret, priusquam lucesceret, vias omnes illius loci occuparet, me enim illa ipsa die cum universo exercitu subsequerentur.

Injunxerat itaque comes Dampier in omnibus quarteriis, ut hajdones circa mediam noctem apud eum in Adorian parati essent. Pecczius, [cuius] a me sollicitatus adventus, circa mediam noctem ab Almas cum suis movit, praemissis impedimentis, quae subsequerentur legio cum tormentis, et latera ac posteriora equites Silesiae claudere debeant. Pecczius ipse omnes praecedebat, properans ad pontem Dioszeghiensem, cupiens prospicere, ut tormenta facilius transferri possent. Verum equitatus dato ordini parere nolens, pars illorum impedimenta comitari, pars vero medio milliari subsequi, alii quidem tardius assequi, pro libitu quique agere volendo, dicebant se non semper velle legionis custodes esse et peditatum subsequi, ne postea tardius in quarteria veniendo, et illi et equi parerentur.

Hajdones, prout injunctum erat a comite Dampier, circa mediam noctem, ex quarteriis illorum cum tympanis militari modo egredientes, postquam omnes in campo convenissent, capitanei illorum meo nomine falsas litteras ipsis exhibuerunt, scilicet me non aliam ob causam exercitum hunc collegisse, quam ut omnes deperderem, qui papistae esse recusarent. Et postquam id factum fuisset, etiam omnes extirpare hajdones velle. Itaque is meretricis filius appellandus esset, qui non se illis adjungeret, et illos canes Germanos, qui nunc absque ordine et secure incedebant aggredere et interficeret. Ibidemque facta conjuratione, omnes unanimiter conjurantes, ad Bochkaium defecerunt, qui jam a capitaneis de his omnibus certificatus et assecutus fuit. Coniuncti itaque simul immoverunt, exercitum, uti supradictum, dissoluto ingredientem aggressi. Primo paucos equites, qui Pezzium comitabantur, et se eis strenue opposuerant donec interfecto Pecczii equo, captus, reliqui vero dissipati fuerunt. Postmodum adorti peditatum, qui jam se cum tormentis a paucis quibusdam curribus, qui retro manserant, muniverat, satis diu pugnarunt, donec sinistro casu, pulvis tormentarius incensus, ordines illorum dissolvit, majorem partem militum laesit, et residuum hajdonibus in praedam cessit.³⁰

30 Váradról október 17-én Báthory Istvánhoz írt magyar nyelvű levelében Barbiano így írta le az ütközetet: „... Virradón, úgy mint 15. proxime praeteriti hajnal előtt Almosd-rul Pezz uram hadával elindulván, hogy Diószegre jöjjön és onnét hozzánk, Bocskai ezeket is az hajdúkat az religiónak színe alatt melléje vonván, személye szerint az hajdúk között lévén, megütötte őket [értsd Petz csapatait]. Amazok semmi ellenségtől nem tartván, vélvén, hogy az hajdúság öfelsége hívei, úgy ölték, vágták őket. Pezz uramot magát, úgy értjük, hogy elevenen vitték el, de igen sebes. Ilyen nagy árullatást ezen ez földön ember nem hallott, mellyet megértvén reájuk mentünk, de az harcnak nem állván, elfuttanak előttünk.” (Hadtört. Közl. 1956. 2. sz. 316.)

Ad primum rumorem dominus Pezzius subito ad me ablegavit capitaneum quendam Christophorum Scarsellam, qui me de hoc casu certiore redderet. Subito itaque una cum his, qui mecum erant, equos conscendimus, et comiti Cauriolo significavi, ut me statim cum suis Vallonibus sequeretur. Quem apud pontem Dioszegianum expectabam. Transiens itaque pontem, dispositis agminibus processi quartam partem milliaris pulvis tormentarius, ut supradictum, incensus est, ubi statim rebelles discessere, et in locum securiorem sese receperunt. Vespere itaque facto, me rursus in meum quarterium contuli.

Postero die, habito consilio, cum omni peditatu carerem equitatus etiam ex parte caesus et dissipatus, nihil amplius, quam Vallones, Rasciani, Siculi et Transsylvani aliquot restantes, conclusi Zacmarium me conferre. Considerans vero postmodum quantitatem curruum, ad 4000 fere, qui etiam pars causae internationis fuere, quodque fortalitium Varadiense minus munitum, parsque militum capitanei Ribisch cum 100 aliis Peczeianis in Transsylvaniam ablegati, 60 in Zentiob impositi, et propterea nihil fere residui in fortalicio esset, certior enim factus, quod viae omnes Zacmarium versus ab hajdonibus perfidis obsessae, coactus me Varadinum conferre debui, ut illi loco tum etiam quod tempus et res pro servitio Majestatis Vestrae postularet, perspicerem.

Interim Bochkaius occupatis, ut supradictum Sáca et Henczhida locis transitus, se cum exercitu ad pontem Dioszeg contulit, ut inde animadverteret, utrum per Chatar et Zekelhida vel Adorian Zacmarium versus tendere vellem. Ego vero cum reliqua manu Varadinum veniens consului cum comite Cauriolo, Rotvicio, Pancratio Seniey, comite Dampiero, Balthasare Cornis³¹ et Ladislao Pete. Conclusimus, cum impossibile esset civitatem defendere, minus suburbia, quum undiquaque aperta essent, et ignis periculo subjecta, unde totus exercitus perire posset; introduci vero universus exercitus in arcem non quiret propter loci angustiam et hominum multitudinem; minus etiam consultum ob diversas nationes et suspicionem Sicularum, cum quibus jam Bochkay de proditione tractabat, repertis superinde etiam literis; erat etiam insuper magni momenti damnum amittere ad 6000 equorum cum 3000 curruum, diversis impedimentis onustorum; conclusum igitur erat, relictis ibi curribus et impedimentis, continuato itinere conferre nos Tocaium, cum Zacmarium nullibi penetrare licebat. Ea spe freti, nos comitatus ibi jam conjunctos reperturos, qui jam pridem ad insurrectionem, et ut ad Rakamaz convenirent, admoniti fuerant.

Quapropter Varadino circa meridiem discedens, sequenti vespere circa occasum ad pontem Tibisci penes Tocay perveni, ubi cum exercitu per pontem transiens castra metatus sum, exceptis Rascianis, qui propterea, quia in Rakamaz uxores et liberos habebant, quamvis apud nos potuissent commorari, libentius tamen restabant. Unde inimicus, qui semper nos sequebatur, mane circa auroram illos aggrediens fudit et dissipavit. Inde recta ad pontem tendens, qui malo a certis militibus Ungaris custoditus, nec etiam ex arce cum tormentis majoribus, propter densissimam eius diei nebulam, defendi poterat. Accurri itaque una cum comite Dampier et quibusdam militibus inimicos repellendo et partem pontis dejecimus. Sedato hoc rumore, hajdones per interpretem nobiscum colloqui cupiebant. Missus eo fuerat comes Dampier cum interprete, cui occurrit Blasius Lippay,³² et quum nihil aliud praeter scommata et nugae loqueretur,

31 Kornis Boldizsár erdélyi katolikus főúr, a székelyek generálisa.

32 Lippai Balázs hajdúkapitány szintén október 14-én állt Bocskaihoz; az álmosd–diószegi csata utáni hetekben ő is vezetőszerepet játszott a harcokban. 1605 januárjában Bocskai kivégeztette, föltehetően azért, mert túl nagyra nőtt hatalma már veszélyeztette a nemesi érdekeket.

quae minus ad rem videbantur, nec alicui responso digna erant, infecta re comes rediit.

Vespere domino Valentino Homonnay,³³ qui una cum comitatibus cis Tibiscum in Sixo esse debebat, quemque a Racamaz discedens, loco domini Racocoy ibi reliqueram, ut is Tartarorum et Turcarum incursionibus se se opponeret, scire cupiens, quantum numerum militum penes se haberet. Rescivi illos jam sese cum aliis rebellibus Bochkaiianis conjunxisse. Hanc inobedientiam comitatum videns, qui post tot admonitiones nunquam insurgere volebant, suspicio universalis conjurationis mihi aucta fuit. Praetextum omni loco rebellionis totius sumpserunt reformationem religionis³⁴ quae quidem non saltem in hoc consistebat, quod illis ecclesia Cassoviensis adempta fuerit, et eorum bona sequestrata, aut vero hoc idem in aliis liberis civitatibus tentatum, verum principaliter in ultimo praeteriti anni diaetae Poseniensis articulo a Vestra Majestate penes alias regni constitutiones in fine adjuncto, quem comitatus nunquam acceptare voluerunt,³⁵ consistebat. Eamque ob causam nullum reliquorum illius anni legitimum esse dicebant, ideoque nec unum illorum exequi, nec insurgere, dicam persolvere, gratuitos labores praestare, equos ad tormenta mittere, aut aliquid aliud agere volebant. De quo etiam protestabantur publice coram iudicibus Camerae Scepusiensis³⁶ et in conventibus comitatum, sicuti etiam hanc ob causam Nagidae convenerant, conati dominum Batori pro domino et protectore habere.³⁷ Quod cum viderent non successurum, nec ille se eorum negotiis perditis immiscere, sed potius persuadere volens, nec tempus nec commoditatem hujus modi tractanda nunc esse, Bochkay vero promptiorem et novarum rerum cupidiorum sese exhibens, illum demum totius tractatus caput elegerunt.

Ego consilio meorum nihil expeditius esse, quam ut me statim Cassoviam conferrem et ibi auxilia et mandata Majestatis Vestrae expectarem, rebar.

Quamobrem capitaneum Rotvicz cum litteris credentiae ad Laszottam³⁸ et Cameram³⁹ ac civitatem Cassovianam praemissem, et si nullo alio modo quicquam obtinere posset, ut tam etiam templum aliquid pro eorum religione promitteret. Interim cum residuo exercitu subsequeremur. Cassovienses responderunt, se in servitiis Majestatis Vestrae mori paratos esse, verum quod nec mihi nec

33 *Homonnai Bálint* az északkeleti Felvidék egyik legnagyobb birtokosa, Ung megye főispánja, a keleti országrész rovásadóból felfogadott katonaságának az országgyűlés által kijelölt főkapitánya, később Bocskai hadainak fővezére.

34 A „reformatio religionis” kifejezést gyakran használta ebben az időben a Habsburgok kancelláriája. A katolikus egyház belső és külső helyzetének megerősítését értették rajta.

35 Az 1604:22. törvénycikk, amelyet a király utólag, a rendek megkérdése nélkül függesztett az országgyűlés végzéseire, megújítja a protestáns vallásgyakorlat ellen korábban hozott törvényeket és eltiltja, hogy az országgyűlés vallási ügyekkel foglalkozzék.

36 A Szepesi Kamara nem volt bíróság, így bírái sem voltak, s törvénysértés ügyében sem lehetett előtte tiltakozni. Valószínűleg Szepesi Káptalant akart Barbiano írni. Bírái ugyan ennek sem voltak, de mint hitelcs hely a tiltakozást írásba foglalta és arról hiteles másolatot adott ki.

37 Nagyidai részgyűlést nem ismerünk. A valószínű, hogy Nagyida elírás Gálszécs helyett, ahol 1604 szeptemberében a felső-magyarországi rendek gyűlése tiltakozott a kassai nagytemplom elvétele és az 1604:22. tc. ellen. (Magyar Országgyűlési Emlékek, X. 577. s köv. – A nagyidai gyűlés nyilván Istvánffy előtt is ismeretlen volt, ezért könyvében a szöveget így módosította: „a nemesek és a városok követei . . . először Gálszécs mezővárosában, majd Nagyidán is összejöttek . . .”) Arra vonatkozóan, hogy a rendek Báthory Istvánhoz fordultak volna, semmilyen adatunk nincs, de a dolog nem elképzelhetetlen.

38 *Erich Lassota* császári főmustramester.

39 A Szepesi Kamara ekkor Kassán székelt.

militibus ingressum concedere vellent, ne nostri causa a subsequentibus hajdonibus damni aliquid paterentur. Eam itaque ob causam inde coactus secedere debui, et quum nullum Scepusiana arce repererim tutiorem et commodiorem, tum propter loci situm tum etiam propter circumjacentes liberar civitates, partim propter Turzonem, Vestrae Majestati fidelissimum.⁴⁰ Ubi quidem operam adhibueram, ut liberar civitates et aliquos comitatus ad personalem insurrectionem inducerem, qui quum Vallonibus diffiderent, ut comitatibus satisfacerem, illos dimittendos censui; quum etiam ipsis praesentibus nullo modo resistere potuissem. Prius tamen artificio singulari equitatum Silesiacum in Eperies ingredi feci, qui tamen pro suo libitu absque omni dato ordine et licentia in Vestrae Majestatis magnum detrimentum, inde discessit.⁴¹ Mihi vero ne unum quidem ad inserrectionem adducere possibile erat. Nihilominus tamen, cum viderem, quanti intererat me in provincia manere, cum inimici nihil magis, quam me ejicere cordi erat, nobilitas etiam me praesente nihil certi contra Majestatem Vestram deliberare poterat, statui me in arce illa obsidionem passurum, ibique in gratiam Majestatis Vestrae occubiturum. Persuasi etiam supra dicto domino Turzoni, ut mecum nomine Majestatis Vestrae hanc obsidionem perferret. Neque hoc mihi parum negotii facessebat cum vanis scilicet promissis muneribus et donativis homines suos ad nostram voluntatem et devotionem inducere, dubitans uti plerumque cum hujusmodi juvenibus accidere solet, ne ille a sua bona affectione instinctu suorum servitorum abstraheretur.

Advenerunt demum hostes depraedantes, et initium obsidionis illius castelli facientes. Tertio dein die, adductis tormentis arcem quatiebant, scalisque admotis inferiorem arcis partem occupare conabantur, strenue a nostris rejecti, amissis et vulneratis eorum quamplurimis, ubi etiam ex nostris signifer meae compagniae strenue pugnans honeste mortuus est. Inimici videntes me undiquaque omnibus possibilibus mediis illorum vehementissimis et frequentissimis tormentorum ictibus viriliter opponere, meque usque ad extremum defendere velle, invanum laborantes, postquam totos continuos 22 dies arcem tormentis concusserant, tandem prima die Decembris obsidionem solvunt, indeque discesserunt. Durante hac obsidione cum priora tormenta non sufficerent, quaedam etiam a nostris inutilia reddita essent, cogebantur inimici alia nova e Cassovia et Leuchovia advehere. Unde mihi tempus datum fuit, rursus ea reficiendi, quae antea illorum tormenta prostraverant cum aliter fieri non posset, cogebam hoc maximis sumptibus efficere. Inimici discedentes 4 tormenta majora, quae secum abducere nequiverant, reliquerunt. Nihil magis me angebat, quam quando frequentissimis erumpendi oblatis occasionibus, milite caruerim. Hujus vero nemo alius, quam ordinarii equites provinciae fuere, qui a me admoniti, ut persisterent mecum, renuentes abierunt. Ego itaque solus 30 meae cornetae militibus stipatus remansi, qui vix una cum domini Turzonis subditis ad hujus loci defensionem sufficiebant, de quibus tamen subditis, singulis diebus aufugiebant, ita ut a 200 illorum ultimo vix 60 remanserint. Quamobrem etiam me in intimum castellum recipere; illosque tanquam captivos, et saltem pro laboribus occurrentibus custodire compulsus fui. Vigiliis vero diu et noctu cum meis militibus solus peregi.⁴²

40 *Thurzó Kristófi*, Szepes megye főispánja, Szepesvár ura. 1604 őszén még menedéket adott Barbianónak, 1605 elején azonban ő is csatlakozott Bocskaihoz.

41 A sziléziai vértsek Eperjesről egyszerűen hazamentek Sziléziába.

42 A szöveg itt megszakad, csupán Istvánffy megjegyzése olvasható még: Videtur aliquid deesse, – úgy látszik, valami még hiányzik.

Barbiano gróf jelentése a Bocskai-törlkelésről
1605.

Jóllehet öfensége, Mátyás főherceg többízben és szigorúan meghagyta nekem, hogy Rueber¹ urat mielőbb, éjt nappallá tevő sürgősséggel küldjem el Basta úrhoz,² és pedig az ország zsoldjában álló katonasággal, továbbá ennek az országrésznek állandó lovaskatonáival, s adjak melléjük valamennyit a nekem alárendelt csapatokból is – mégis, mivel egyetlen katona sem kapta meg járandóságát, még Dampierre gróf³ hajdúi sem, s a tartományi lovasságnak sem volt semmiféle ellátása, (még a rovásadó beszédése után sem tartottak szemlét a katonaság fölött, hogy kifejezzék járandóságukat, mert a Szepesi Kamara ezt a pénzt más célra használta fel) – mindeztért Rueber urat sem az egész sereggel, sem pedig annak egy részével nem küldhettem el. Mivel azonban mindenképpen elegen akartam tenni öfensége meghagyásának – és miután Verdeman⁴ ügynökei is késtek a megígért fizetés teljesítésével –, azon fáradoztam, hogy saját személyi hitelemre kölcsönvett valamelyes pénzösszegeen legalább a hajdúkat leirányíthassam az alsó-magyarországi részekbe.⁵ Így aztán a rakamazi táborból Rákóczi Zsigmondtól⁶ kölcsönvettem 3000 tallért. Innen Krauseneck királyi biztossal⁷ együtt átmentem Ecsedre, Báthoryhoz.⁸ Miközben tőle üres kézzel eljőve, Rakamazra voltam visszatérőben, a fele úton Bátorban éjszakáztam. Itt találkoztam Wiener Móric felső-magyarországi királyi építésszel,⁹ akit a váradi vicekapitány, Concini Ciprián¹⁰ azért küldött hozzám, hogy felfedje előttem a Bocskai István által kezdeményezett nagy árulást. Ez az árulás az alábbi módon vált ismertté Bocskai egyik nemes szolgája által.

Midőn a fent említett Concini magánügyben Szakmár felé tartott, s útközben éppen Bocskai szentjőbi várkastélya mellett haladt el, nyomába eredt néhány magyar lovaskatona, kik nyomatékosan arra kérték, álljon meg; majd félrehívták őt s úgy adták tudtára: várja meg a közeli erdőben a szentjőbi kapitány úr ideérkezését, mert az nagyon fontos dolgot akar vele közölni. Meg is érkezett oda Székely Ferenc kapitány, udvarbírájával, Lázár deákkal, valamint Bocskai titkárával, egyben rokonával, Fráter Istvánnal együtt.¹¹ Utóbbi valamennyiük nevében az alább következő elbeszélésbe fogott:

„Kisgyerek korom óta Bocskai István nevelt, ő is taníttatott, titkait reám bízta. Megtett Báthory Zsigmond titkárává, és saját vérrokonát adta hozzám feleségül; és ahogy engem nap mint nap nagy jótéteményekkel halmozott el, éppen úgy ezek a többiek is, mindegyikük halálíg köteles szolgálni Bocskai urat a tőle kapott különböző jótéteményekért. Kötelezettségünknek mindeddig erőnkhez mérten mindannyian eleget is tettünk, igen nagy veszedelmek közepette is. Személy szerint jőmagam éppen a legutóbbi erdélyi zűrzavarok idején. Ám most, miután megtudtuk azt, hogy ő az Isten, öfelsége a király és az egész haza ellen való árulásról tárgyalt a törökök uralkodójával, sőt szinte már meg is alkudott vele, s hogy ezzel az egyezséggel bennünket, saját magát, lelkünket, feleségünket és fiainkat, sőt hazánkat is el akarja veszíteni, és a jelek szerint a török zsarnokságot akarja ránkhozni, közösen úgy határoztunk, hogy – mivel szükségképpen inkább Istennek és királyunknak vagyunk elkötelezettjei – e gonosz szándékát még időben megjelentsük.

Több alkalommal is megírta és felfedte szándékát és elhatározását Bethlen Gábornak,¹² levelei közül azonban néhány idegen kézbe jutott, s ezek a nyilvánvaló árulás nagyon erős gyanújába sodorták őt. Bethlen tehát mindezt

A jegyzetszámok a latin szöveg jegyzeteire utalnak.

jelezte Bocskainak, s figyelmeztette: a jövőben óvatosabban járjon el a levelek küldésénél. Ez aztán súlyos gondba borította Bocskait is. Ugyanis éppen abban az időben történt, hogy Dampierre gróf Temesvárt szándékozván megtámadni, megugrasztott egy török csapatot, de úgy, hogy Bethlen Gábor saját testi ruházatát elhagyva, mezítelenül is alig tudott megfutni. Dolmányában egy hajdú meglelte egyik Bocskaihoz legutóbb írott levelének másolatát, ebben Bocskait már komolyabban megintette. Ahogy a levél eltűntét Bethlen Gábor észrevette, erről azonnal értesítette Bocskait. Körülbelül ugyanekkor érkezett meg a generális úr levele,⁴³ melyben Bocskai urat, annak az országrésznek más főrangúival együtt, a rakamazi táborba hívta, hogy ott az ország sürgető szükségleteiről tanácskozzék velük. Aminthogy meg is jelentek akkor az alábbiak: Báthory úr, ki követével képviseltette magát, azután Csáky István, Rákóczi Zsigmond, Melith Pál, Pethe László, valamint Kátay Mihály.⁴⁴ Ugyanakkor Bocskaihoz a táborból egyik barátja levelét is eljuttatták, amelyben az tudtára adta, hogy ha nem jönne el, a generális akarata ellenére el fogja őt hozatni (jóllehet ilyesmi még csak eszébe sem jutott soha senkinek), és ez volt az, ami teljessé tette kétségbeesését, mert biztosra vette, hogy árulása teljes egészében kitudódott. Tehát valamennyiünket s rajtunk kívül még néhány más személyt is meghívott magához Solyomkőbe,⁴⁵ ahol akkor tartózkodott, s felfedte előttünk szándékát azért, hogy megtudja a mi akaratunkat. Mi akkor a nemes ausztriai uralkodóház kegyelmes és jóságos voltáról beszéltünk neki, melyet még azokkal szemben is gyakorol, akik a leggonoszabb bünteteket követték el, feltéve, hogy észretérnek és kegyelmet kérnek. Ő pedig ténylegesen még semmi ilyesmit nem cselekedett, hiszen nem döntött bajba vagy veszedelembé egyetlen tartományt, egyetlen helységet sem, s nem adott arra okot, hogy miatta nagy költségeket kelljen kiadni. Ha tehát a lehető leggyorsabban ő királyi felsége elé járulna, ha előtte arcra borulva bocsánatot kérne, bizonyos, hogy ezen az úton teljes kegyelmet szerezne magának. Am ha másként tesz, akkor eltévelyedését még nagyobb eltévelyedéssel tetézi, és magát, de barátait, feleségét, valamennyi szolgáját és hívét is a legbiztosabb veszedelembé taszítja.

Ő azonban végső kétségbeesésében úgy döntött, hogy más oltalmat keres magának, és minden órában várva a török segítségét Gyuláról,⁴⁶ kezükre akarta adni várkastélyait s várait, maga pedig kincseivel együtt a nagyvezérhez akart menekülni, hogy még nagyobb támogatást kérjen tőle, mivel a török már korábban odaigértte neki az erdélyi fejedelmi széket; tőlünk pedig azt akarta mindenáron megtudni, hogy vajon készek vagyunk-e mellette maradni, nyomába szegődni, illetve csatlakozni hozzá, mikoris tőle hűségünkért és állhatatosságunkért jutalomban lesz részünk.

Mi tehát – hogy veszedelembé ne sodródjunk – kénytelenek voltunk kézással ígéretet tenni neki; erre egyikünket nyomban Gyulára akarta küldeni, hogy a segítséget mielőbb indítsák útnak. Mi pedig visszatérve Szentjóra, köztünk mindezt a helybeli prédikátorral, a számtartóval és még néhány más bizalmas emberünkkel. A prédikátor megmagyarázta nekünk, hogy urunk szándéka bűnös, és hogy végveszedelembé döntenénk magunkat és hazánkat is; ha nem fedjük fel ezt az árulást, mi is cinkosokká leszünk. Ekkor határoztuk el, hogy az ügyet megjelentjük nemzeti uraságodnak, annál is inkább, miután a generális nagyon messzire van innen; mégpedig megjelentjük azért, hogy az egészket írja meg a generális úrnak, hogy azután ő gondoskodhasson a megfelelő ellenszerről.⁴⁷

Ez minden, amit Fráter István Concini úrnak, utóbbi pedig a királyi építőmester útján Bátorban nekem megjelentett, úgy ahogy azt Felsőgednek megírtam. Onnan ismét visszatértem a táborba, hogy mielőbb megelőzhessem ezt a veszedelmet. Minderről tudósítottam az erdélyi királyi biztosokat, kérve őket – aminthogy ezt már korábban is megtettem –, hogy mielőbb indítsák útba hozzám Cavrioli grófot.¹⁸

Miközben ezeket intéztem, megérkezett hozzám öfensége, a főherceg futára azzal, hogy a lehető leggyorsabban küldjek el Basta úrhoz bizonyos számú, illetve elegendő létszámú katonaságot. E parancs végrehajtására Dampierre grófot jelöltem ki, meghagyva neki, hogy 2500 hajdúval és ennek az országrésznek rendes lovasságával induljon útnak, és éjjel-nappal meneteljen. Ámde Dampierre gróf sem a hajdúkat, sem a rendes lovasságot nem tudta arra rávenni, hogy elvonuljanak vele. A katonák azzal mentegetőztek, hogy nem kapták meg a zsoldjukat, s ezt nekem írásba is adták, én pedig a főherceg öfenségét tudósítottam minderről. Közben tanácskoztam Krauseneck biztossal, továbbá Rottwitz-cal, Pezzennel, Dampierre gróffal, valamint Schnecknhaus-szal,¹⁹ s valamennyien egyetértettünk abban, hogy Bocskai tervének mielőbbi meghiúsítása nagyon fontos, azonban, hogy Alsó-Magyarország végvidékéről ki ne vonjuk hosszú időre az egész sereget, meg azt is számításba véve, hogy a főherceg öfenségétől milyen választ várhatunk, úgy láttuk jónak, hogy én magam mellé véve Rottwitz-ot 300 harcedzett lovasával, Dampierre grófot 1000 főnyi, részben hajdú, részben rác lovassal, valamint rajtuk kívül még az ebből az országrészből való rendes katonaságot, induljak el Várad felé.

Kállóra érkezve, Pulitz Bernátot, a vörös lovasok kapitányát²⁰ és Martiani Juliust, saját lovasaim hadnagyát előre küldtem Bocskaihoz az alábbi tartalmú levéllel: hogy tudniillik értesültem bizonyos, de minden alapot nélkülöző kósza hírverésről; barátilag intem őt, komoly ok nélkül ne kezdjen semmi újba, s ne is próbálkozzék semmi effélével. Ha ilyesmi mégis már megtörtént volna, nagyobb biztonsága kedvéért ezt a két tisztet magánál tarthatja. Magamat, mint hívét ajánlottam neki, még pedig mindenkor, amikor csak szüksége lenne baráti segítségemre és támogatásomra. Én ugyan útban vagyok arra a vidékre, ő viszont nagyobb biztonsága kedvéért, személyes védelme céljából ott tarthatja magánál a két küldött személyt; arra is figyelmeztettem azonban, hogy nincs oka semmiféle bizalmatlanságra.²¹

A fent említett két személyt Imreffy János²² vezette el Bocskaihoz. Ők azután előszóban is jelentették neki, hogy én különös jóakarattal vagyok iránta.

Miután pedig arról értesültem, hogy a váradi alkapitány, Concini elfoglalta Szentjóbót, úgy, amint meghagytam neki, ugyanakkor azonban, anélkül, hogy erre parancsot kapott volna, Kerekit is megtámadta, de ott visszaverték s jónéhány katonáját elvesztette,²³ úgy határoztam, hogy megállok Adorjában, s Bocskait minden módon eltérítem gonosz szándékától és újból Felsőged hívévé teszem. Az egyik részről Németi Balázst,²⁴ a másíkról Lónyay Gergelyt²⁵ kértem meg, hogy a katonákat vonják el Bocskai hűségéről.

Miután Bocskai megkapta leveletem, s a hozzá küldött tisztektől megtudta jóindulatomat, válaszolt nekem, s azzal mentegetőzött, hogy ő teljességgel ártatlan az árulás gyanújában, néhány hűtlen nemes-szolgája személyes okokból jelentette őt föl ezzel az ürüggyel. Én újból azt válaszoltam neki, hogy ha tisztázni és igazolni akarja magát, felajánlom neki baráti hajlandóságomat. Egyidejűleg azt kívántam tőle, hogy már közben adja át Kereki várát is Fel-

ségednek. Ő maga biztonságosan megmaradhat sólyomkői várkastélyában. Én viszont kész vagyok arra, hogy nagyobb biztonsága és bizonyossága kedvéért Rottwitz kapitányt, avagy az általa kérendő bármely más személyt elküldjem hozzá addig is, míg öfelségétől meg nem érkezik a jóváhagyó és kegyelemlevél, s kötelezettséget vállaltam, hogy e levél húsz napon belül itt lesz. Ha pedig személyesen akarna öfelsége udvarába menni, hogy ott leborulva bocsánatért esedezzek, kész vagyok azt a hites személyt kíséretül mellé adni, akit saját tetszése szerint ő maga kér. Ha viszont különböző okoknál fogva nem akarna ezen a vidéken maradni, és jószágait is el akarná cserélni, erre az esetre felajánlottam neki, hogy húsz napon belül kieszközlöm öfelségétől azt is, hogy itteni jószágai helyett Morvaországban, Csehországban, Sziléziában, a Birodalomban, avagy bármely más helyen ezekkel azonos értékű javakat kapjon. És hogy időközben, tehát míg mindez megelégedésére el nem rendeződik, biztonságosan megmaradhat Sólyomkőben, eljőhet hozzám, innen visszamehet s minden ügyét nyugodtan intézheti.²⁶ Ő viszont, azonfelül, hogy visszaküldte a két tisztet, több más, emberei által foglyul ejtett személyt is elküldött hozzám – előzőleg ugyanis panaszt tettem nála e különböző fogságba ejtett személyek miatt. Egyidejűleg azt válaszolta, hogy a legnagyobb hálával fogadja annyira szívből jövő ajánlközöttemet, s ajándékba egy kristályserleget küldött nekem. Arra kért, hogy addig is, míg valamennyi áruló és hűtlen nemes-szolgáját le nem leplezi, küldjek el hozzá egy tekintélyes személyt, akivel tárgyalhat, ő ugyanis semmi egyébre nem törekszik, csak arra, hogy hűséges alattvalója legyen öfelségének, aminthogy mindenkor az is volt. Erre én felajánlottam neki, hogy Pethe László urat elküldöm hozzá, ha oltalomlevelet állít ki számára. Ám többé nem válaszolt nekem.²⁷

Közben hire járt – s a hírt főképpen maga Bocskai eszelte ki (hogy ezáltal jobban fedezze árulását, s hogy a hajdúk könnyebben átpártoljanak hozzá) –, hogy engem semmi egyéb ok nem hozott ide, csakis az, hogy őt üldözőbe vegyem azért, mert nem akarja felvenni a katolikus vallást; és én csakis azért vontam össze a hadsereget Gyula megtámadásának ürügyével, hogy mindenkit katolikus hitre kényszerítsek, aki pedig ellenkeznék, azt kiirtsam.

Emiatt úgy ítéltam, az a legfontosabb tennivalóm, hogy kifizessem Dam-pierre gróf hajdúit, akiknek hűsége kétes volt, utána pedig felfedjem előttük az igazságot, vagyis azt, hogy itt a vallás ügyéről van-e szó, avagy árulásról. Ilyen módon akartam elejét venni a Bocskai által kitervelt rossznak. Tehát kölcsönvettem Imreffy úrtól 10 000 tallért, a debreceniektől 11 000-et, a váradiaktól – Daróczy Ferenc²⁸ közvetítésével – 5000-et, és ezzel lehetővé vált, hogy a megkezdett hónapra esedékes zsoldot kifizessék a hajdúknak. Miután ez megtörtént, összehívtam kapitányaikat, s nyilvánosságra hoztam előttük az árulással kapcsolatos iratokat, valamint az eddigi tárgyalásokat, és azt is, amit előszóban jelentettek azok, akik elsőként fedték fel az árulást. Ezután feltettem nekik a kérdést, hogy a dolgok ilyenén állása mellett hajlandók-e a császári felség érdekében kötelességüknek megfelelően Bocskai és valamennyi cinkostársa ellen menni. A kapitányok erre egyhangúlag kijelentették, hogy készek öfelségéért halni és élni, és készek bárki, még Bocskai ellen is menni, ha áruló. Ámde mivel bajtársaik minderről semmi bizonyosat nem tudnak, azt kérték, hogy küldjem el hozzájuk valamelyik főemberemet, hogy az fedje fel előttük az egész ügyet. Így is történt, mert minden szálláshelyre elküldöttem Pethe László urat, akinek újból megesküdték, hogy a legkészségesebben elhiszik mindezt,

éppen ezért a császári felséget akarják szolgálni halálukig. A dolog tehát így állt ekkor, ahogy fentebb elmondottam.

Látva azonban, hogy miközben barátságosan tárgyalgatók Bocskaiával, hogy józanabb belátásra bírjam, ő az alatt különböző helységeket foglal el, így Zsákát és Hencidát, és látva azt is, hogy azzal a kicsiny sereggel, amim akkor volt, semmit sem tudok tenni, úgy ahogyan már az elején magamhoz hívtam Erdélyből gróf Cavriolót a vallonokkal s a többi erdélyi katonával (egyébként ezt kérték tőlem, írásban és élőszóban is, Krauseneck, Sennyey Pongrác,²⁹ meg az erdélyi biztosok is, s erősen javallották is, hogy így végre az erdélyi tartomány megszabaduljon a vallonok sok kártevésétől és arcátlanságától, s újra meg újra sürgették is, hogy azok éjjel-nappal igyekezzenek hozzám), most Adorjánba rendeltem őket. Meghagytam továbbá, hogy Petz úr, ezredének maradék katonaságával, azaz hat zászlónyi erővel, továbbá a szilézai lovasokkal s néhány ágyúval szintén igyekezzenek hozzám Adorjánba, jó hadirendben, de pihenőt sem tartva. Közben a sereg többi része Rakamazon marad, hogy a főherceg offensége szándéka szerint, helyileg közelebb legyen Alsó-Magyarországához, ahová a Bocskai-zendülés elcsendesítése után kell majd elvonulniok.

Október 14-én valamennyi hajdú letette a hűségesküt. Cavriolo gróf ekkor az erdélyi csapatokkal 4 mérföldnyire, Petz pedig az övéivel 2 mérföldnyire volt Adorjántól, utóbbi Almás nevű faluban. Én pedig elhatároztam, hogy a következő napon megostromlom a kereki várkastélyt, ezt az eléggé erős és jól védett helyet. Meghagytam tehát Dampierre grófnak, hogy maga mellé véve azt az 1500 hajdút, akikben legjobban megbízhat esküjük folytán, szállja meg még pirkadat előtt az említett hely valamennyi útját, én pedig az egész sereggel még aznap követni fogom.

Dampierre gróf tehát megparancsolta minden szálláshelyen, hogy éjjel tájban álljon készletben Adorjánban valamennyi hajdú. Petz, akinek ideérkezését sürgettem, éjfél körül indult el övéivel Almásról; a málhákat küldötte előre, majd egy csapat katona következett az ágyúkkal, s mind oldalvédként, mind utóvédként a szilézai lovasoknak kellett volna felzárkózniok. Maga Petz a csapat előtt járt; a diószegi hídhöz sietett, hogy intézkedjék az ágyúk minél könnyebb átvontatásáról. Ám a lovasság nem akart engedelmeskedni a kiadott parancsnak; egy részük nem volt hajlandó a málhák mögött vonulni, más részük nem akart fél mérföldre lemaradni, és olyanok is akadtak, akik a lassú menetet magát nem akarták, azaz mindegyikük azt akarta csinálni, ami éppen tetszik neki. Azt mondták, hogy nem lesznek örökké a gyalogosok őrzői, és nem hajlandók a gyalogság mögött vonulni, mert így később kerülvén rájuk a bekvártélyozás sora, azt ők maguk és lovaik is megszenvedik.

A hajdúk, Dampierre gróf parancsa szerint, éjjeltájban, dobszóra, hadrendben vonultak ki. Amikor valamennyien együtt voltak a nyílt mezőn, kapitányaik egy, az én nevében hamisított levelet olvastak fel előttük, amelyben az állt, hogy én nem egyéb okból gyűjtöttem egybe a sereget, hanem hogy mindazokat, akik vonakodnak pápistává lenni, elpusztítsam. És ha ezzel készen leszek, a hajdúkat is mind ki akarom irtani. Tehát kurafi legyen annak a neve, aki nem csatlakozik hozzájuk, s aki nem rohanja meg, és nem öli halomra azokat a német kutyákat, akik most rendezetlenül és mit sem sejtve menekelnek. Ott helyben pártütést szerveztek, valamennyien összeesküdtek, és átálltak Bocskaiához, akit kapitányaik már előre értesítettek s biztosítottak is mindenről. Így szövetkezve a hajdúk egyszerre megindultak, s azt a sereget, mely – mint arról fentebb már szó volt – szétszórtan vonult, megtámadták.

Először azt a néhány lovast rohanták meg, kik Petzet kísérték. Ezek derekasan szembeszálltak velük, míg csak Petz lovát a hajdúk le nem szúrták, őt magát pedig el nem fogták; ekkor a megmaradtakat szétszórták. Majd a gyalogságot rohanták meg, amely az ágyúkból és néhány lemaradó szekérből már védőállást épített magának. Elég sokáig állták is a harcot, míg balszerencse folytán fel nem robbant a tüzet kapott löpor, ez aztán szétszórta hadrendjüket; a katonák nagyobbik része megsebesült, aki pedig épen maradt, a hajdúk martalékává lett.³⁰

Petz ezredes, ahogy az első rossz hírt vette, azonnal elküldte hozzám az egyik kapitányt, Christoforo Scarsellát, hogy tudósítson a dolgokról. Azokkal, akik velem voltak, tüstént lóra ültem, és parancsot adtam Cavriolo grófnak, hogy vallonjaival azonnal kövessen. A diószegi hídnál megvártam, átvonultunk a hídon, hadrendbe állítottam a sereget, de alig haladtunk negyedmértföldnyit, amikor – mint arról fentebb már szóltam – felrobbant a löpor. A rebellisek ezután elvonultak onnan és biztonságosabb helyre húzódtak. Én pedig, mivel közben besteledett, visszavonultam ismét szálláshelyemre.

A következő napon haditanácsot tartottam. Mivel egyáltalán nem volt gyalogságom, s lovasságom egy részét is levágták és szétszórták, és különben sem maradt más katonám csak a vallonok, a rácok, a székelyek és ami kevés az erdélyiekből megmaradt, úgy döntöttem, hogy Szatmárba vonulok. Ám később fontolóra vettem a szekerek nagy számát – csaknem 4000 szekér volt, s részben ez volt az oka az öldöklésnek is – és meggondoltam azt is, hogy Várad örséggel gyengén van ellátva; ugyanis Ribisch kapitány katonáinak egy részét, valamint Petz katonáiból 100-at Erdélybe kellett küldeni, 60 viszont Szentjóra került, így aztán alig maradt katona a várban. Arról is értesültem, hogy a Szatmár felé vivő utakat mind megszállták a hitszegő hajdúk. Mindezért kénytelen voltam Váradra vonulni, hogy ott végig gondoljam mi az, amit az idő és az úgy Felsőged szolgálata érdekében megkövetel.

Eközben Bocskai – mint fentebb már említettem –, miután elfoglalta az átkelőhelyeket, Zsákát és Hencidát – seregével a diószegi hídra vonult, hogy onnan figyelje, vajon Csatáron és Székelyhidán, avagy Adorjánon át szándékozom-e Szatmár felé indulni. Én pedig a maradék sereggel Váradra érkezve, tanácsot tartottam Cavriolo gróffal, Rottwitz-cal, Sennyey Pongráccal, Dampierre gróffal, Kornis Boldizsárral³¹ és Pethe Lászlóval. Miután egyetértettünk abban, hogy a várost, de főképpen az alsóvárosokat lehetetlen megvédelmezni, hiszen mindenfelől nyitottak s tűzveszélynek vannak kitéve, aminek következtében az egész sereg ott pusztulhat; továbbá, hogy az egész sereget nem lehet bevinni a várba, mert a hely szűk, az ember pedig sok, ez egyébként sem lenne tanácsos a nációk különbözősége miatt és azért, mert a székelyek gyanúsak, velük már tárgyalást kezdett Bocskai az árulás felől, s erről levelet is találtunk; nemkülönben, hogy igen nagy kár lenne, ha elveszne a mintegy 6000 ló és 3000 szekér, ez utóbbi megrakva különféle málhával, – mindezért tehát úgy döntöttünk, hogy Váradon hagyva a szekereket és a málhát, pihenés nélkül Tokajba megyünk, minthogy Szatmár felé sehol sem lehetett átjutni. Abban a reményben, hogy ott fogjuk találni az egybegyűlt vármegyéket, amelyek már régebben megkapták az utasítást a felkelésre és arra, hogy Rakamazon gyülekezzenek.

Ezért déltájban elindulva Váradról, másnap estére, napnyugta táján érkeztem meg a Tokaj melletti Tisza-hídra, s átkelve a hídon a sereggel, táborot üttem, de a rácok kivételével, akik azért, mert feleségük és gyermekeik Ra-

kamazon voltak, szívesebben maradtak ott, jóllehet velünk is elérték volna. Ebből adódott, hogy a bennünket mindvégig követő ellenség kora reggel pirkadatkor rájuk támadt és szétszórta őket. Innen az ellenség egyenesen a hídnak vette az irányt, melyet néhány magyar katona őrzött ugyan, de rosszul, s nem lehetett a várból sem védeni, még nagyobb ágyúkkal sem, mert annyira sűrű köd volt aznap. Tehát magam rohantam oda Dampierre gróffal együtt, s néhány katonával visszaverve az ellenséget, a híd egy részét leromboltuk. Amikor a harcizaj elült, a hajdúk tolmács útján beszélni óhajtottak velünk. Dampierre gróft küldtem ki egy tolmáccsal, Lippai Balázs jött eléje,³² de mivel gyalázkodó és hiábavaló, az ügyhöz nem tartozó dolgokon kívül semmi egyebet nem mondott – ezek pedig semmiféle válaszra sem voltak méltók –, a gróf dolga végezetlenül tért vissza.

Este meg akartam tudakolni Homonnai Bálinttól,³³ akinek a Tiszán inneni vármegyékkel együtt Szikszón kellett táboroznia, mert én még Rakamazról távozóban Rákóczi Zsigmond helyett őt hagytam hátra, hogy legyen, aki szembe száll a tatárok és a törökök becsapásaival –, hogy hány katona van a keze alatt. Ekkor tudtam meg, hogy másokkal együtt, valamennyien a Bocskai párti rebellesekhez csatlakoztak. A vármegyéknek ezt az engedetlenségét tapasztalva, megerősödött bennem az a gyanú, hogy általános összeesküvéssel állok szemben, hiszen a vármegyék oly sok figyelmeztetés után korábban sem akartak sohasem fegyverbe állni. A lázadás ürügyül mindenütt a katolikus vallás helyzetének megerősítésére fogantatosított intézkedéseket³⁴ hozták fel, nemcsak azt, hogy elvették tőlük a kassai templomot, s elkobozták javaikat, vagy hogy ugyanez a többi szabad királyi városban is megtörtént, hanem elsősorban a múlt évi pozsonyi országgyűlésnek az utolsó törvénycikkelyét, melyet Felsőged az országgyűlés által hozott egyéb határozatok után csatolt azok végéhez, és amelyet a vármegyék sosem akartak elfogadni.³⁵ Kijelentették, hogy emiatt az az évi cikkelyek egyike sem törvényes, így tehát egyiket sem hajtják végre, nem állnak fegyverbe, nem fizetik meg a rovásadót, nem teljesítik az ingyenmunkát, nem adnak lovakat az ágyúvontatáshoz és egyéb szolgáltatást sem hajlandók teljesíteni. A Szepesi Kamara ítélőbírái előtt³⁶ is tiltakoztak emiatt, ugyanígy a megyegyűléseken is, aminthogy Nagyidán is ugyanebben az ügyben gyűltek össze, s megkísérelték Báthory urat rávenni arra, hogy uruk és oltalmazójuk legyen.³⁷ Amikor aztán látták, hogy ez a tervük nem sikerül, s hogy Báthory nem akarja beleártani magát eleve elvesztett ügyükbe, hanem inkább arról akarja meggyőzni őket, hogy az effélék megtárgyalására most sem idő, sem alkalom nincs, ugyanakkor pedig azt tapasztalták, hogy Bocskai készebbnek és az új dolgok iránt hajlamosabbnak mutatkozik, végül is egész mozgalmuk fejévé őt választották meg.

En ekkor enyéim tanácsára úgy véltem, hogy az lesz a leghelyesebb, ha nyomban Kassára megyek, és ott várom meg a Felsőgedtől jövő segítséget s parancsokat.

Éppen ezért megbízólevéllel előre küldöttem Rottwitz kapitányt Lassotához³⁸, további a Szepesi Kamarához³⁹, valamint Kassa város tanácsához, azzal, hogy ha semmiféle más módon nem ér el semmit, ígérjen nekik valamiféle hitük szerinti templomot. En a maradék sereggel követem őt. A kassaiak azt válaszolták neki, hogy ők ugyan készek arra, hogy őfelsége szolgálatában akár meg is haljanak, de nem hajlandók sem engem, sem katonáimat beengedni, nehogy a bennünket üldöző hajdúktól bármilyen pusztítást kelljen elszenvédeniük. Innen ezért kénytelen voltam tovább menni. Szepes várába vonultam,

minthogy ennél a várnál biztosabbat és alkalmasabbat nem találtam, részint fekvése miatt, részint a vár körül elhelyezkedő szabad királyi városok miatt, részint pedig Thurzó miatt, aki Felsőged egyik leghívebb embere.⁴⁰ Itt aztán azon fáradoztam, hogy rávegyem a szabad királyi városokat és néhány vármegyét a személy szerinti felkelésre, s mivel ezek nem bíztak a vallonokban, hogy a vármegyék kívánságának eleget tegyék, úgy véltem, el kell bocsátanom őket. Annál könnyebben megtehettem ezt, mert míg velem voltak, azalatt sem tudtam semmiképpen sem szembeszállni az ellenséggel. Először páratlan ügyeskedéssel kimódoltam, hogy a sziléziai lovasságot beengedjék Eperjes városába, ez a lovasság azonban, anélkül, hogy erre bármilyen parancsot vagy engedélyt kapott volna, Felsőged nagy kárára, önkényesen kivonult onnan.⁴¹ Én pedig egyetlen embert sem tudtam a felkelésre rávenni. Amikor azután láttam, mennyire fontos, hogy itt maradjak ebben az országrészben – hiszen az ellenség legfőbb törekvése is az volt, hogy engem kivessen innen, minthogy amíg itt vagyok, a nemesség nem tud Felsőged ellen határozottan fellépni –, úgy döntöttem, hogy megvárom az ostromot Szepes várában, és ott fogok elesni Felsőged ügyéért. Rábeszéltem az említett Thurzó urat is, hogy Felsőged nevéért tartson ki mellettem. Nem kevés fáradságomba került az sem, hogy üres ígéretekkel, nevezetesen tisztségek és adományok kilátásba helyezésével embereit is rábíriam a mi akaratunk és önfeláldozásunk példájának követésére. Féltem ugyanis, hogy be ne következzen az, ami az efféle fiatalemberekkel meg szokott esni, hogy ti. a neki szolgálók rábeszélésére meginog jószándékában.

Végre mindent felprédálva megérkezett az ellenség, s hozzákezdett a vár ostromához. A harmadik napon odavontatott ágyúkkal törették a várat, s letrákat nekitámasztva, megkísérelték az alsó vár elfoglalását, de a mieink derekasan visszavetették őket, sokukat megölve és megsebesítve; ekkor halt tisztes hősi halállal, vitézül verekedve, saját századom zászlótartója is. Amikor az ellenség látta, hogy mindenfelől és minden lehetséges módon bátran szembe szegülök leghevesebb és legsűrűbb ágyútűzükkel is, és hogy a végsőig védeni akarom magamat, tehát fáradozásuk hiábavaló, miután 22 napon át megszakítás nélkül verették ágyúikkal a várat, végül is december hó első napján abba hagyták az ostromot és elvonultak. Az ostrom alatt kénytelen volt az ellenség más, új ágyúkat is hozatni Kassáról és Lőcséről, miután az első idehozott ágyúk nem bizonyultak elegendőnek; közben néhány a mi ágyúink közül is hasznavehetetlenné vált. Így aztán jutott időm arra is, hogy ismételten kijavítottam azokat az ágyúkat, melyeket az óvéik tettek tönkre korábban, és mivel másként nem ment, arra kényszerültem, hogy ezt igen nagy költséggel tegyem meg. Az elvonuló ellenség hátrahagyott 4 nagy ágyút, mert nem tudta őket elszállíttatni. Semmi sem bántott jobban, mint az, hogy jóllehet nagyon gyakori lehetőség kínálkozott a kitörésre, nem volt hozzá katonám. Nem volt, mert a rendes lovasság, amelyet hiába kértem, hogy tartson ki mellettem, ezt megtagadta és elment. Magam maradtam tehát a saját zászlómbeli 30 katonámmal, s ez a szám Thurzó úr jobbágyaival együtt is alig volt elegendő a hely védelmére; a jobbágyok közül is naponta szökdöstek, úgy hogy a 200-ból a végén alig maradt 60. Ezért arra kényszerültem, hogy magam is behúzódjam a belső várba, őket pedig – legalább az előadódó munkák elvégzésekor úgy őriztessem, mintha foglyok lennének. A várbeli őrszolgálatot pedig nappal és éjszaka egyaránt magam láttam el, saját katonáimmal . . .⁴²

GENERAL BARBIANO'S BERICHT ÜBER DIE ERSTEN MONATE
DES BOCSKAI-FREIHEITSKRIEGES

Bisher haben wir über den ersten Abschnitt des ungarischen Freiheitskrieges gegen die Habsburger, der im Herbst 1604 unter der Führung István Bocskais anfang, sehr wenig gewusst, nur die wichtigsten Tatsachen waren bekannt.

Giacomo Barbiano, Graf von Belgiojoso, Generalobrist Oberungarns unter dem Kaiser und ungarischen König Rudolf II., wollte mit dem in Abtrünnigkeit verdächtigten ostungarischen Hochadeligen István Bocskai abrechnen, und hat sich mit seinen Truppen auf den weg gemacht, um dessen Festungen zu erobern, und ihn selbst gefangenzunehmen. Seine Armee bestand aus schlesischen Kürassieren, aber vorwiegend aus ungarischen Haiducken, zu denen – gerade, weil sie Ungarn und Protestanten waren – auch Barbiano selbst nicht allzuviel Vertrauen hatte. Darum hat er den wirklichen Zweck seines Feldzuges verschwiegen und die Nachricht verbreitet, dass sie gegen die Türken ziehen. Das Heer ist im Oktober aus Kassa (Kaschau, Košice) nach Süden abmarschiert, übersetzte die Teiss, und hat sich südwärts von Debrecen mit den Truppen des Vizekapitäns von Nagyvárad (Grosswardein, Oradea) Ciprian Concini vereinigt. Bevor sie aber Bocskais Festungen angegriffen hätten, wurden sie am 15. Oktober zwischen Álmosd und Diószeg von Bocskais Haiducken überfallen, die ungarischen Haiducken sind zu den Austürenden übergetreten, und Barbiano musste mit den Trümmern seines Heeres entfliehen. Mit dieser Schlacht hat der Freiheitskrieg begonnen. Das über die fremde Tyrannei der kaiserlichen Soldateska er bitterte Land hat sich als ein Mann an die Seite Bocskais und seiner Haiducken gestellt, und kaum innerhalb eines Jahres wurde das kaiserliche Militär aus Ungarn hinausgejagt. Barbiano selbst ist mit paar Leuten nach Nordungarn geflohen, dann Anfang 1605 nach Wien gekommen.

Das war bisher bekannt. Aus dem wahrscheinlich Anfang 1605 in Wien geschriebenen zusammenfassenden Bericht Barbianos, der in unseren Tagen gefunden wurde, werden auch die Einzelheiten klar. Wir können aus dem Bericht die Lage und den Zustand des kaiserlichen Heeres, die Stimmung der unbezahlten Soldaten, die Isoliertheit des italicischen Generalobristen, der die Zustände in Ungarn kaum kannte, erfahren. Barbiano hat auch nicht geahnt, dass ein Landesunzufriedenheit am Ausbruch war, ebenso ist er erst später daraufgekommen, dass seine ungarischen Haiducken, durch den Dienst unter der Fremdenherrschaft enttäuscht, mit Bocskai eine Verbindung gesucht und gefunden hatten. Wir können im Bericht beinahe tagaus-tagein die Ereignisse folgen. Obwohl Barbiano seine eigene Rolle zu verschönern und die Schwierigkeiten zu übertreiben versucht, können wir doch ein gutes Bild erhalten, was eigentlich geschehen ist. Das Original des Berichtes – wie auch die anderen Berichte des Generals –, musste italienisch geschrieben werden, das ist aber nicht auf die Nachwelt gekommen. Der hier veröffentlichte Text in lateinischer Sprache ist im Manuskript des grossen ungarischen Historiographen der Zeit Miklós Istvánffy erhalten, wahrscheinlich hat er ihn aus dem Italienischen übersetzt. Die Angaben hat er auch in seinem Werk benutzt, manchmal hat er ganze Absätze aus Barbianos Bericht übernommen. Im Wiener Kriegsarchiv ist der Entwurf der Antwort Kaiser Rudolfs von Dezember 1605 auf Barbianos Bericht erhalten. Daraus erfahren wir, dass der Kaiser mit dem Bericht und mit der – aufrichtig gesagt, ruhmlosen – Tätigkeit seines Generals zufrieden war. Er hat ihn zwar der Stelle des Generalobristen von Oberungarn, das inzwischen von Bocskai erobert worden war, enthoben, aber nur mit der Bedingung, dass er seines Dienstes wieder bedürfte, wenn die betreffenden Gebiete wiederbesetzt würden. Dazu kam es aber nicht mehr.

Barbianos Bericht ist von mehreren Gesichtspunkten aus eine bedeutsame historische Quelle. Über den Anfangsereignissen des Freiheitskrieges von Bocskai hinaus, die hier ausführlich behandelt werden, können wir so auch die damalige Lage und den damaligen Zustand von Ostungarn, die politischen Vorstellungen des kaiserlichen Hofes und seines Generals, die Stimmung der ungarischen Haiducken in Barbianos Sold, die militärischen und politischen Bestrebungen von Bocskai und den sich um ihn Versammelten kennenlernen. Dazu können wir noch auch in die Sammlungs- und Bearbeitungs-Methode des Historiographen Miklós Istvánffy einen Einblick gewinnen.

Rácz István

A Hajdúkerület 1790. évi követi utasítása

A földesúri akaratot is szabályozni kívánó II. József-féle rendszer összeomlását követő hónapokban a nemesi rendek lázas sietséggel igyekeztek tényleges vagy vélt sérelmeiket orvosoltatni. A kalapos király reformjainak még az emlékét is ki akarták törölni a köztudatból. Tulajdonképpeni céljuk a feudális-rendi érdekek csorbitatlanságának biztosítása volt. Zászlójukra az ősi alkotmány visszaállításának jelszavait írták, ez pedig valójában a régi nemesi szabadság gyakorlásának, a jobbágy-földesúri viszony töretlenségének az igényét jelentette. A szemükben átkos emlékünek tekintett jozefinista szisztéma bukása után az uralkodótól törvényes biztosítékot követeltek jogaik védelmére. II. Lipóttal országgyűlést hívtak össze, hogy ennek színe elé terjeszthessék sérelmeiket és követeléseiket. Érthető tehát, hogy a követi utasításokat megfogalmazó megyei közgyűlések minden eddiginél zajosabbak lettek.¹

A köznemesek politikai elképzeléseiknek széles közvéleményt óhajtottak teremteni. „Alkotmányos” küzdelmükben természetes szövetségeseknek kínálkoztak azok a társadalmi rétegek, melyek társadalmi törekvéseinek már korábban is korlátokat szabott az uralkodói hatalom és most II. József uralmát is sérelmesnek találták. Ebből a szempontból elsősorban a privilegizált községekre, a jászkunokra és a hajdúkra számíthattak.²

A bihari nemesek a már régen elenyészett hajdújogokat is élesztgetni kezdtek. A herceg Eszterházy és a nagyváradi káptalan földesúri fennhatósága alatt élő egykori bihari hajdúvárosok népességét kérvényezésen túl, fegyveres ellenállásra is biztatták.³ De a Tisza-vidéki nemesek még inkább keresték a kapcsolatot a nagy kiváltságú hajdúvárosokkal s ugyanakkor e városok is örömmel nyúltak a nemesek gyámolító keze után. A József-féle rendszerből fakadt sérelmek most mindenképpen közös táborba terelték a hajdúkat a nemesekkel. József császár 1787-ben megszüntette a Hajdúkerület féltve őrzött önállóságát és Szabolcs megye fősége alá vonta, a megye ötödik járásaként. A rendelkezés értelmében még a levéltárát is a megyeházára kellett szállítaniuk. Amellett az uralkodó a hajdúvárosok belső jogállását is új alapokra helyezte, elsősorban is az öröklés rendjét.⁴ A kerület öngazgatása tehát ezzel lényegében megszűnt.

1 *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki országgyűlés. 1. k. (Bp. 1907) 167–236.

2 *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. (Bp. 1926.) 21.

3 *Mályusz Elemér*: i. m. 21, 276.; *Szendrey István*: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért (Debrecen, é. n.); Az ún. kishajdú városok kérvénye az 1843/44. évi országgyűléshez. Debrecen, 1844; Hajdú-Bihar megyei Állami Levéltár (a továbbiakban Hbm. lt.) Tépe község iratai. V. 673/a. 2.

4 Gróf Teleky Sámuel Függelékben közölt Hajdúkerülethez küldött utasítása 1787. március 10-én.

Az egyes városok régi közigazgatási szervezete ugyan fennmaradt, de a szokásos évi tisztújítás – ez mutatja legjobban az autonómiájának elhanyagolását – a megyei tisztviselők jelenlétében mehetett csak végbe.⁵ A vármegye híre nélkül még városi közgyűlést sem tarthattak.⁶ Követeiknek – amelyek eddig a kerületi közgyűlésen együttesen szabályozták a hajdúvárosi közösségek életét – az új rend értelmében Szabolcs megye kállói közgyűlésére kellett szekerezniük – a megyei utasításokért.⁷ A hajdúknak régi igazgatási és igazságszolgáltatási rendszerük visszaállításának még a kérelmezési szándékát is megtiltotta a királyi komisszárius.⁸ 1790-ben tehát valóságos lidércnyomás alól szabadultak fel a hajdúvárosok, amikor visszaállították a Kerület önállóságát. A Szabolcs megyei nemesség szövetségest kereső taktikájára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a Kerület visszaállításáért 1790. február 8-án hozzájuk folyamodó hajdúvárosok kérését maguk támogatták a lehangosabban. Pedig köztudomású, hogy a kiváltságolás óta éppen Szabolcs megye fáradozott leginkább azon, hogy a hajdúvárosokat fennhatósága alá vonja. Most azonban – kizárólag taktikai okokból – a hajdúk kérését indokoltan mondották, mert „ezen nemes hajdu városok nem diaetaliter s nem is törvényes vármegyének, azonban pedig a tekintetes statusok híre nélkül csatoltattak a tekintetes Szabolcs vármegyéhez.” A megye még azt is megengedte, hogy a Hajdúkerület a levéltárát és a kasszáját is visszavihesse Böszörménybe s mindenképpen „a szomszédságos barátságot” akarta velük ápolni.⁹

A jogaiba visszaállított Hajdúkerület azonban egyelőre nem kereste a megyei nemesség nagylelkűségének igazi okát, hanem önfeledten ünnepelt. Ünnepelte visszanyert autonómiáját és az alkotmányos ígéretekkel trónra lépett új királyt. Minden város Te deum laudamust zengett és – mint Böszörményben is – a „solemnitas a puskáknak és ágyuknak harsogásai közt ment végbe és ugyan ekkor a köz népnek tiz – 10 kis cseber bor csatornán ki botsáttatott és egy hizott ökör.”¹⁰

A hajdúk nem elégedtek meg a kerületi önállóság visszaállításával. Arra is elérkezettnek látták az időt, hogy az összes eddigi nyitott sebüket begyógyíttassák. Olyan követi utasítást fogalmaztak meg, mely az országos nemesi jogállásukat és a belső jogrendjüket egyaránt rendezni kívánta. Az alább közölt követi utasítás¹¹ sok irreális követelést tartalmazott s a gravamenek merész hangú indokolás nélkül, már egészen szelíd hangvételű, sokkal inkább kérő, mint követelő instantia formájában kerültek az országgyűlés elé.¹² Tizenkét pontos – sebnek nevezett – sérelmük közül csupán egyet méltányolt az országgyűlés: követeik 1790-től állandó tagjai lettek az országgyűlésnek. Sérelmeik orvoslására, vágyaik és óhajaik teljesítésére később sem került sor. E követi utasítás a történeti kutatás szempontjából mégis komoly figyelmet érdemel.

5 A nánási tisztújításon 1789. december 29-én Szatmáry Király József Szabolcs megye alispánja, Makay István szolgabíró, Szolnoki Jármis Ábrahám viceszolgabíró és Hriankay János vicenszárúsius jelent meg a vármegye részéről. Hbm. lt. Hajdúnánás levéltára V. A. 301/a/7. Pag. 1–3.

6 Hbm. lt. Hajdúböszörmény lt. V. A. 1/c. Tom. III. Pag. 19.

7 A megyei közgyűléseken hajdúvárosként a hadnagy, a nótárius 1 vagy 2 szenátor jelent meg. Hbm. lt. Hajdúböszörmény lt. V. A. 1/c. Tom. II. Pag. 361.

8 Vay József levele a hajdúvárosokhoz 1788. május 9. Hbm. lt. Hajdúböszörmény lt. V. A. 1/c. Tom. III. Pag. 18–19.

9 Hbm. lt. Hajdúnánás lt. V. A. 301/a/7. Pag. 72–73.

10 1790. okt. 26-án tartott városi közgyűlés. Hbm. lt. Hajdúböszörmény lt. V. A. 1/a/5.

11 A Hajdúkerület Függelékben közölt 1790. május 17-én kelt követi utasítása.

12 Acta az 1970/1. Magyar Ország Gyűlésének . . . 11–23.

Hitelesen és rendszerezve mutatja ugyanis azt be, hogy az ún. hajdúszabadság Bocskai István kiváltságolása óta milyen változáson ment át. Pontosan tükrözi a hajdúszabadság akkori értékét és jellegét, amely lényegében már egy évszázad óta kikristályosodott s amely 1848-ig nem is változott.

Az utasítás részletes tartalmi ismertetését mellőzve csupán arra szeretnénk utalni, hogy a Bocskai István által megfogalmazott szabadság a hajdúk számára csaknem országos nemesi jogokat biztosított. A hajdúkat az armális nemesektől lényegében csak kiváltságuk kollektív jellege különböztette meg. Az országos nemesekhez hasonlóan a hajdúk is adómentességet élveztek és az adómentesség fejében – a nemesi insurreciónak megfelelően – katonáskodási kötelezettség terhelte őket is. A kiteljesedett hajdúszabadság azonban – az utasítás alapján ezt határozottan megállapíthatjuk – háromnegyed évszázad alatt jelentősen megkevesbedett. A XVIII. század végétől az uralkodó állami adó alá vetette őket: pénzbeli kontributiót fizettek, rájuk neheztedek a beszállásolás terhei, közmunkákat végeztek s a korábbi harmincad- és különböző vámmentességüket is elvesztették. Önkormányzatuk is sok csorbát szenvedett: fejük fölött hosszú ideig kísértett a kamarai fennhatóság veszélye, amely már tulajdonképpen földesúri alávetettséget jelentett volna; nem is szólva arról, hogy II. József Szabolcs megyéhez csatolta a Kerületet. Mindezeken felül az eredetileg egyetlen katonáskodási kötelezettségük is fokozott terhet rótt rájuk: az ország oltalmára kiállított katonáikat a háborúk befejezése után állandó regementekbe sorolták be, külön újoncokat is kellett állítaniuk, sőt más törvényhatóságok is toboroztak újoncokat a hajdúvárosokban.

Végső soron tehát a hajdúk eredeti kiváltsága jelentősen mérséklődött, egyre nagyobb úr választotta el az országos nemesek jogaitól és a társadalmi hierarchiában egyre inkább közeledtek a jobbágyokhoz. Ezt a veszélyt felismerve igyekeztek a maguk külön világát jogilag körülbástyáztatni, falaik közül mindenfajta külső bírói joghatóságot kizárni, és mindenkifölött a szabad hajdú föld fölött való rendelkezés jogát biztosítani.

FÜGGELÉK

Teleky Sámuel levele a hajdúvárosokhoz Nagyvárad, 1787. márc. 10.

Tekintetes nemes Districtus!

Méltóztatott eő Felsőge ezen nemes Districtusban is bizonyosabb és meg határozottabb lábra állítandó igazgatás modjára és az hat hajdu városoknak is regulatiojára nézve a Felsőges Helytartó Magyar Tanátsnak ezen folyó esztendőben, közelebb mult Boldog asszony havának 9-ik napján 1179 numerus alatt költ intimatuma által kegyelmessen rendelni.

1–o. Mind azok a lakosok, valakiknek akár a városson belől, akár a városson kívül saját magoknak házok vagyon, valamint a privilégiumok hasznáiban (a territoriumnak használásra értvén) mostani birtokokhoz képest reszeltesenek, ugy azokat követő terheket is azon mértékbe hordozzák.

2–o. Minthogy ezen hat városoknak olyan statutumuk volt eddig, hogy a belső telekek birtokosi, amely telekek után való földek a városson kívül lakóknak el voltak adva, azon földeket ezektől vissza válthassák, tehát az ilyen telek után tartozzanak lenni bé bizonyított földeknek, appertinentiaknak, a rajta

fekvő summának letételével lehető vissza váltásoknak jussa (facultas veluendi) az olyan belső telekek birtokosainak, az már el mult el adásokra nézve, melyek ti. ezen statutumnak erejében lételekor véghez mentek, továbbra is meg hagyatik, következésképpen meg engedődik, hogy az olyan telek után való földek, melyek az előtt adódtak el, az el adónak ezen statutum ereje szerint a vissza váltásnak jussa sem maradott, a rajta fekvő summát le téve vissza válthassák: úgy mind azáltal, hogy valakik az említett statutum szerint az illetén telek után való földek vissza váltása eránt praetensiot tartanak, azt ezen statutum el töröltetése publicatiójának napjától fogva számlálván, egy esztendő és egy nap el forgása alatt a rend szerint való törvény szék előtt bé jelentsék, avagy pedig akár mi más szokott módon az eránt meg hallgattassák magokat.

A következő időre pedig eő Felsége az a kegyelmes akarattya, hogy a meg irt statutum, mely külömben is a privilégiumukon nem fundáltatik, ennek utánna az örökre lett el adásokra (perennalis venditiokra) nézve egészen el-töröltessék és egyszersmind meg határozta eő Felsége: hogy ennek utánna az olyatén földeknek el adásában, vevésében tsupán tsak azokat a fel tételeket kell tekintetbe venni, a melyek szerint az adó és vevő az el adott jószágoknak ki válthatósága vagy ki nem válthatósága eránt egy mással meg edjeztek. A ki-válthatás jussának pedig a királyi városok példája szerint egy esztendő és egy nap mulva semmi helye ne legyen.

3-o. Ellenbe kegyelmesen rendelte eő Felsége, hogy akármely más földek, melyek ámbár a város határain vagynak, de nem telek után tartozó földek, akár belső telekes gazda, akár külső inquilinus vette legyen azt meg, mind azok a mostani birtokosnál meg hagyattassanak.

4-o. Azokra a földekre nézve továbbá, melyek az 1787. esztendőben az inquilinusoktól el vetettek és a melyeket az inquilinusok tsak szabad akaratból bizonytalan időre és a vissza vételeknek nyilvánosságosan kitett fenn tartása alatt, minden pénz nélkül vettek volt által, tehát az illetén földek, eő Felsége mostani kegyelmes rendelése szerint is, az elmúlt időkre nézve az 1787-dik esztendő 25. Junius költ kegyelmes resolutio mellett meg hagyatik.

5-o. Ennek utánna pedig minden birtokos a maga földeit belső telekkel edjűtt vagy nélkül darabonként is, minden házas, füzes lakosnak, akár örökös hajdu, akár pedig inquilinus legyen, az a maga tetszése szerint el idegenitheti, egyéberánt pedig az illetén adásba, vevésbe a visszaválthatásnak jussára való nézve ennek utánna a telek után vagy nem telek után való földek között semmi különböztetés ne légyen, hanem a mellett marad, a mint oda felyebb vagyon rendelve.

6-o. A mely majorság földjei pedig a városoknak vagynak, azok a királyi városok példája szerint, minden meg különböztetés nélkül, hogy belső telekes vagy kívül a városon lakó gazda veszi-é meg, kótya vetyén el adattassanak, úgy nem külömben azok a szükség felett levő közönséges földek is, a melyek a határ mi voltához képpeszt ne talán tán haszonra vehetők lehetnek, el adattassanak: az ezekből bé veendő pénz pedig a városoknak javára és fő képpen a közönséges adóságoknak le fizetésére fordíttassék.

7-o. Az árendában vagy zálogban birattatott földjei pedig a városnak egy átaljában közönségesen használtassanak és rész szerint közönséges legelőnek vagy lovak tenyésztésére fordíttassanak, rész szerint pedig a szükölködő lakosok között, még pedig azok között az inquilinusok között, a kiktől 1777-ik esztendőben a földek el vétettek; esztendőként a város cassájába bé fizetendő illendő fizetésért szántó földek osztassanak ki, és ezek mind addig, mig az illye-

tén puszták a városnál zálogba vagy árendába vagynak s meg maradnak, azon földeknek birtokába meg hagyattassanak.

8-o. A nevezett P. hajdu városok mind a contributionale, mind a domestiale quantumról, mind pedig a városok közönséges jövedelméről való számadásokat, ennek utánna a felséges Helytartó Tanátsnak minden esztendőre, revisióra fel küldjék, a mint ezt a királyi városok is esztendőnként fel küldik.

Egyéberánt kegyelmesen elvégezte eő Felsége közelebb fekvő Szabolts vármegyével való öszve csattoltatását, oly móddal mind az által, hogy ezen Districtusnak criminalis processusai a Szabolts vármegyei törvény szék előtt folyanak, in politicis pediglen ezen Districtus Szabolch vármegyének 5-ik processusát formálya és mivel ezen városoknak különös portáji vagynak, tehát ezeknek contributiojára a Portiális Perceptor által incassáltatván a vármegye filiális cassájába adminisztráltassék, de azon filialis cassánál a vármegye contributiojával öszve ne elegyítettessék, hanem különösen manipuláltassék, hasonlóul mind contributionak, mind pedig ezt követő más terheknek repartitioját különös portákhoz szabván vigye véghez a vármegye ezen városokon.

A politicumoknak, oeconomikumoknak, Juridicumoknak folytatására meg kívántató personalis és salláriális státusnak meg határozása meg fog küldet tetni.

Mínthogy pedig illetén képpen, minek utánna ezen Districtusnak Szabolts vármegyével való öszve tsatolása helyre fog állani, a Districtus pecséttyére semmi szükség nem lesz, tehát a Districtus minden petséttyei bé következendő május havának 1-ő napján ide bé küldessenek, hogy azok innen a Felséges Magyar és Erdély Ország öszve egyesült cancelláriára fel küldethessenek.

Ezen nemes Districtusnak archivuma ugyan Szabolts vármegye házába fog conservaltatni, ott mind az által különössen fog tartatni és különössen is manipuláltatni, a honnan ezen végre a Szabolts vármegyei notarius mellé segittsegül ezen Districtus részéről egy cancellista kegyelmesen resolválni.

Ezen városoknak és a Districtusnak is hivatalára ennek utánna az individuumok tsupán tsak azoknak alkalmas voltok szerént fognak alkalmaztatni, minden meg különböztetés nélkül, belső teleken vagy a városon lakjon é valaki.

Mindezek pedig a nemes Districtusnak a végre adatnak tudtára, hogy magát ehhez tartsa és ezeknek végben vitelére szorossan vigyázzon.

(Hbm. Lt. Hajdúböszörmény Lt. V. A. 1/a/2. Pag. 400-404.)

*A Hajdúkerület követi utasítása az 1790. évi országgyűlésre
Szoboszló, 1790. május 17.*

1. Mínthogy a leveles tárban meg levő egynéhány rendbeli regaliskból bizonyos, hogy nemes hajdu városok ususában voltak annak, hogy az ország gyűléseire hivattassanak, de ezen ususból az idők viszontagsági miatt kiestek, mindenneknek előtte az ablegátus urak azon iparkodjanak, hogy az ország tekintetes státusainak hatalmas közben vetése által a nemes Districtus ezen ususban visszaálltassék, még pedig úgy, hogy mindjárt a mostani diétán az ablegátus uraknak vótumok legyen, s ugyan e végre mindjárt felmenetelekkel az ország tekintetes státusainak egy fontos instantiát készítsenek és jó előre adják be, hogy mindjárt a legelső sessióban fel vétethessék.

2. Minek előtte az ország gyűlésnek terminusa be következne, mind a mágnásokat, mind a tekintetes vármegyék és királyi városok ablegátus urait személyesen előre járják el, és mindeniket elégségesen capacitallyak, mint arról minémü állapotban voltak helyheztetve leg elsőben a nemesi hajdu városok, mind pedig hogy az időknék bizonyos szakaszaiban, mikor minémü tetemes sebek estek vér özönökkel szerzett szabadságainkon, elől beszélvén rövideden mindenütt, mind eleinknek, mind magunknak fejedelemeinkhez bizonyított hiveségek szolgálatunkat és a haza s magyar nemzet szabadságainak helyre állítására s annak állandó megmaradására tzelező vitéz tselekedeteinket és mindenütt hathatós protectiot kérjenek.

3. Minden donatiokat és egyéb hasznos leveleket, mind in originali mind copialiter vigyenek el magokkal, és azokból az ország gyűlésének készítsenek egy fontos munkát minden szükséges deductiokkal, leg elsőben is adják elől nemes hajdu városoknak azt az állapottyát, a mellyben legelső meg nemesítették alkalmatosságával helyheztettek, ezen állapotban meddig vóltak, annak utánna szabadságaikon minémü sebek estek, mellyeknek orvoslásáért, jóllehet eleitől fogva sok fáradságokat és költéseket tettek, de mind ez ideig is meg nem nyerhették, sőt napról napra nagyobb és majd elszenvedhetetlen, s végső pusztulásunkal egyben köttetett tereh hordozások alá vettettek.

Legelső sebet azért ugy adják elő, hogy midön a mi eleink szabadsággal és jószágokkal meg ajándékoztattak, az azokkal együtt járó nemesi juss is hozzá köttetett, hogy t. i. magok és maradékaik a közönséges adófizetéstől mentek lesznek, a mint hogy ezen szabadságban az 1685-ik esztendőig meg is maradtak, de még ekkor sem vettettek valóságos contributio alá, hanem mikor sokszor erejek felett is kivántak fejedelmeikhez és hazájokhoz hiveséges szolgálatytyokat bizonyítani, a törökkel való hosszas háboruban, azon kívül hogy magok költségeken hadakoztak és azok ellen való segittsége 300 forintból álló kész pénzt adtak, annak utánna is minden a magok önként stupa hiveségből a királyt az akkori környül állások igy hozván magokkal, bizonyos summa pénzzel segítették, a honnat a következett, hogy mikor VI. Károly császár király szabadságainkat az 1725-ik esztendőben confirmálta, ezt az önként való segittség adást a közönséges adó fizetésének kötelességére által változtatta. Minthogy azért a mi nemesi szabadságunkhoz az adózás helyett vagyon kötve, hogy amikor az ország környül állása úgy hozza magával, annak védelmére fegyverrel szolgállyunk, és iparkodjanak az ablegatus urak, hogy ezen adó fizetés nyakunkról le vétetessék, ezt vállalván e helyett, hogy valamikor a szükség és a környül állások ugy hozzák magokkal, erőnk és tehetségünk szerént a haza védelmére katonákat fogunk állítani.

Második sérelme a szabadságunknak ez lészen, hogy mi mind a leg első, mind az után királyunk által kegyelmesen confirmáltatott donationk értelméhez képest az országban elől fordulható, mind rend szerént való, mind különös tereh viselések alól egy átallyában ki vétettettünk, ezen szabadságunkkal majd seculumig ditsekedhetek is eleink, és ámbár abban a tekintetben is azok, a kik eleink érdemeit vagy nem tudták, vagy tudni nem akarták, sok izben kivántak meg háborítani bennünket, de tsak ugyan kezünknél lévő királyi protectionalisaink erejével azon tereh viselésektől meg menekedtünk. Minek utánna pedig azok, a kik ezen szabadságunkat mind donationkból látták, mind magok is jól tudták, az örökké valóságra el költöztek, mások pedig a kik ezek helyybe következtek, arról semmit sem tudtak, sem donationkat nem látták, valamikor tsak dolgainkhoz hozzá szóllottak, mindenkor ezen szabadságunk

meg sértődésével esett, úgy hogy idő jártával Quartély tartás, forspontozás és minden féle közönséges dolgokban elől fordulható szekerezés, az ország státu-sainak hire s egyezése nélkül nyakunkba esett, mellyek alatt mind e mai na-pig nyögünk. Ablegatus urak azért az ország tekintetes státusi engedelmevel ezen nemesi szabadságunkkal meg nem egyező terhek viselését röllünk el há-ritani minden erővel igyekezzenek.

Harmadik sebünket így adják elől, hogy jól lehet a leg első radicalis dona-tionk meg tiltya, hogy a királyi kamarának akármely haszonvétele eránt rajtunk semmi keresete ne lehessen: mindazonáltal az idők jártával, azon kívül hogy bennünket vagy meg hallgattak volna, vagy leg alább királyi adományról bi-zonyságot tévő leveleinket elől kérték és meg olvasták volna, az időknek sok szakaszában a királyi kamara sok féle helytelen praetensiókat formált elle-nünk, mellyek egész elnyomattatásunkra és végső pusztulásunkra tzeloztanak, úgy hogy míg ezek alól valamennyire ki menekedtünk, nagy summákat is fe-lül haladó költségeket kellett tennünk, és ámbár az 1754-ik esztendőben a ka-marának leg nagyobb praetensiója, úgy mint a censustól való meg menekedés eránt vigasztaló kegyelmes királyi választ vettünk legyen is, mind azáltal hogy tovább is helytelen praetensiót ellenünk fent tarthassa, a nem régiben és az ország törvényei s gyűlésén kívül akaratumk ellen erőszakkal reánk vetett és nagy kárunkkal egyben köttetett s nemesi szabadságunkkal ellenkező Direc-tori Hivatalt, mely egyenesen eddig Camerális Adminisztrátornak deferalatott, nyakunkba hagyta, mellyet ha szintén ez idő szerént költség és fáradságunkkal el kerültünk legyen is, de hogy többször elől ne kerülyön, sőt még a neve-zeti is végképpen el töröltessék, azon igyekezzenek ablegatus urak, a kamará-nak tett minden eddig tett helytelen praetensioi vég képpen eltöröltessenek és Directori Hivatal többször közöttünk ne is halattassék, bizvást declarálhatták az egész Districtus nevével, hogy készebb leszen akármely extrémításra fakadni, mint a statusaval egyenesen ellenkező Directori Hivatalt maga felsőségének meg esmérni, vagy hogy a leg kisebb dolgokban is belé tekinthessen és hogy ez eránt az ország tekintetes statusi is inkább capacitaltassanak, a Camara ellenünk való helytelen praetensioinak eredetit, folyamattját, végit és hogy az minden funda-mentum nélkül nemesi szabadságunk tetemes meg sértődésével és így az egész nemzet nemesi szabadságának nagy meg tsonkittatásával esett, az ablegatus urak adják elől. E végre

Negyedik sérelmünknek tegyék nemesi szabadságunknak meg sértését, és az ablegatus urak a nemes magyar haza tekintetes rendeit valóságos nemesi szabadságunkról gyözzék meg, meg mutogatván elsőben ugyan a királyi dona-tiokból, annak utánna sok rendbeli diaetákon az ország tekintetes státusi által egyenlő akarattal a törvények közzé számlált aticulusokból és a bécsi pacifi-catióban is a 16-ik tziikkelyben ki tett conditioból és egynéhány rendbeli dip-lomatica sanctioból, hogy mi valóságos nemesi szabadsággal birunk, mellyet az ország státusi is közönségesen recognoscaltak akkor, a midőn 1620-ik esztendőben ablegatusainkat regalis által a diaetára hívták, hasonlóképpen hogy a jó-szágok is, mellyeket birunk, valóságos nemesi jószágok legyenek, az ablegatus urak, mind a donatiokból, mind a statutiokból mutogassák meg.

Ötödször azért meg világositván mind nemesi szabadságunkat, mind neme-si jószágunkat, azon sebünket is tegyék ki, hogy ámbár illy bizonyos lett lé-gyen is igaz nemesi szabadsági jussunk, mind azon által annak nagy megsértő-désével a 30-adok és vámok fizetésére szorítottunk. Hogy pedig a mi eleink mint nemesi szabadsággal birók, a nemes juss nagy meg tsonkittatását magá-

ban foglaló ilyen fizetésektől mentek voltak, nyilván ki tétzik abból, hogy a midőn mind a mult seculumnak vége felé, mind a most folyó seculumnak elein az ilyen fizetésre szorítottak volna, az ország felső részének generálisai, a kik-től volt akkor a hajdu vitézeknek függések, még most is kezünknel lévő patensekben mindeneknek tudtára adták, hogy mint nemesi szabadsággal bírók, sem 30-adokon a több városbeli hadnagyok, sem hidakon fizetni nem tartozunk. Ablegatus urak azért ezen meg sértett nemesi jussunknak helyre állításában is mindeneket el kövessenek.

Hatodik sebünk az, hogy jöllehet megneumesítettésünktől fogva mindenkor kapitányok által igazgattattunk, mindazáltal a most el enyésző igazgatásának módja alatt ebben is tetemesen meg sértettünk, a midőn szolga birói hatalom alá vettettünk. És ámbár az elől állott környül állások utat nyitottak arra, hogy régi igazgatásunknak módjára vissza álljunk, de hogy ebben többször változást ne szenvedjünk, ablegatus urak ennek állandóságára nézve telyes securitast procuralni igyckezzenek.

Hetodik sebünk hasonló a mindjárt említetthez, mely abból áll, hogy kapitányaink elől állításában mindenkor szabad választásunk volt, de ezen szabadságunk is az utóbbi időben hanyatlani kezdett, még pedig egyedül a vallásbeli tekintetre nézve. Ezen szabad választás azért nemesi szabadságunknak edgyik része lévén, hogy ez ennek utánna erősebb lábón állhasson, ablegatus urak a diaetai articulusokban betéetni iparkodjanak, ugy mindazáltal, hogy ez a szabad választás ki terjedjen különösen minden nemes hajdu városra is olly móddal, minden városnak sessionatus lakosa esztendőnként, magok hadnagyait, minek utánna a több városbeli hadnagyok és helybeli tanáts egyet értésével a kapitány által azon hivatalra alkalmas személyek elől adattatnak, telyes szabadsággal választhassák.

Hogyha tekintetes Szabolcs vármegye, mint már ennek előtte majd 100 esztendőktől fogva, most is azt sürgetné, hogy ezen nemes társaság megyéjékhez kaptassék, tehát ezt tegyék ablegatus urak nyoltzadik sebünknek, s az ország tekintetes statusait s rendeit arról capacitalván, hogy ehez semmi jussa nints Szabolcs vármegyének, sőt hogy ez az egész országnak nagy kárára szolgálna, ha tsak ugyan nyomosan sürgetné az említett tekintetes vármegye, azzal kell elől állani, hogy tsak a mostani kevés idő alatt lett hozzá való kaptassatásunk, mely nagy kárunkkal és romlásunkkal volt egyben köttetve a közönséges tereh hordozásra nézve és eddig való igazgattatásunk módja meg változtatásával ezen nemes népben be óltatott vitézi spiritus ugy meg fojtatott, hogy tsak nem az el enyészéshez közelgetett.

Kilencedik sebünk az, hogy mi ugyan a midőn nemesi szabadsággal meg ajándékoztattunk, ezen királyi adományhoz azon feltétel ragasztatott, hogy a mikor az szükség kívánnya a haza, s annak szabadsága óltalmára fel fegyverkezzünk és hogy ezt mind ez ideig tökéletesen bé töltöttük, sőt hogy ezen kötelességünk felett sokkal többet tselekedtünk, a kezekbe adandó hiteles levelekből mutassák meg az ablegatus urak, tagadhatatlan mind az által, hogy ezen kötelességünknek végben vitelében is tetemesen meg sértettünk, mert a mi fegyverrel való szolgálatunknak tsak addig kellene tartani, míg a haza környül állási kívánnyák, azonban protocollomaink bizonyágtétele szerént egy seculum alatt külömb külömféle alkalmatosságokban majd kilencezer katonákat állítottunk a haza óltalmára és ámbár donationknak értelméhez képpet ezeknek a háboru végével vissza kellett volna térni, de mind oda maradtak és regementekre el osztattak, mely hármás kárunkkal van egyben köttetve, első az, hogy donationk ér-

telme ellen vagyon, második az, hogy ekképpen fegyvert fogható ifjaink meg kevesednek, harmadik az, hogy az ilyen már próbált vitézek az ujjabaknak tanítói lehetnének, ide járul még ez is, hogy ez által a mód által a katonai szolgálatra való készségben ifjaink meg tsüggednek. Ablegatus urak azért ezen sérelmünket az ország tekintetes statusinak úgy szívekre tegyék, hogy ha ennek utanna az ország oltalmára állítunk, azok a háboru elmulása alkalmatosságával haza jöhessenek, sőt ha hamarjában a környül állások úgy kivánnák, hogy a haza mellett fegyvert kellene kötnünk, a magyar lovas regementeknél szolgáló ifjaink közinkbe vissza hivatassanak és a töllünk állítandó katonák száma azzal pótolassék.

Tizedik sérelmünk az, hogy valamikor az előtt donatioknak tenora szerént katonákat állítottunk, szabadságunkban volt a katonák számához képpest megkívántató alkalmatos tiszteteket magunknak ki nevezni, de az utóbbi időken ezen szabadságunkban is nagyon megszorítottunk, mely dolog a vitézségre vágyakozó ifjainkban a buzgó indulatot nagyon megfojtotta. Ablegatus urak azért ez eránt is bátorságos és tellyes meg nyugovást szerezni igyekezzenek, hogy a tisztet denominatiojában való szabadságunk állandóképpen ezután meg maradjon.

Tizenegyedik sérelmünk ez, hogy noha mi meg nemesítettésünknek kötelessége szerént valamikor a haza környülállási úgy hozzák magokkal, fel fegyverkezni készek vagyunk és ez esetre nézve magunk ifjainkra mindenkor szükségünk vagyon, erre mind az által már régtől fogva semmi tekintettel nem volt, hanem mind a lovas, mind a gyalog regementektől sokszor és majd minden környül állásokban commandók küldettek megyénkbe katonákat szedni, a kik a katonaságra alkalmatos ifjainkat gyakran úgy meg kevesítették, hogy a midőn magunknak szükségünk lett volna reájok, két s három annyi költséget is tenni kintelenítettünk, míg számokat ki pótolhattuk. Ablegatus urak azért minden módon véghez vinni igyekezzenek, hogy más regementek a mi megyénkben való katona szedéstől ki rekesztessenek, sőt e felett mind a lovas, mind a gyalog magyar regementeknek parantsolatban adattassék ki, hogy katonaságra alkalmatos ifjaink, ha mikor szükséges dolgaikra nézve más iurisdictionokban meg fordulnak, sem szép móddal, annyival is inkább erővel katonának töllünk el ne ragadják és ha ez meg történne, s tudtunkra esnék, leg első jelentésünkre hozzánk vissza botsássák.

Ha az ablegatus urak az ország tekintetes statusival dolgainkat conferalván, azoknak elméjek és javaslasok arra hajlana, hogy szükséges lenne állandóbb megmaradásunkra s oltalmazásunkra nézve az ország nagyobb rendei közül magunknak egy fő vezért választani, ebben ugyan meg egyezhetnek, úgy mind azon által, hogy ennek is szabad választása mindenkor rajtunk állyon, s ez eránt különös jó akaróink ha valakit projectálnának, azoknak neveiket, caractereiket ablegatus urak nekünk külgyék meg, s magok opinioját is tegyék mellé, hogy láthassuk melyikhez hajlanak s mi is azután egyezett akaratumkat meg küldhessük.

Tizenkettedik sebünknek számlálhattyuk, hogy a polgári társaságot illető dolgokban már régtől fogva külömb külömb hatalom alá vonattunk, a kik nem tudván a mi belső s nem is mindenekkel közölhető állapotunkat, semmi némü dolgainkat úgy elő nem mozdithatták, a mi képpen mind a fejedelemnek, mind a hazának haszna, mind ezen nemes városoknak lehető boldogsága és meg maradása hozták volna magokkal. Ablegatus urak azért ebben a tekintetben úgy igyekezzenek, hogy declarállyák, hogy az ilyen dögokban ez után semmi felső-

séget nem akarunk esmérni, hanem vagy a F. H. M. tanácsot vagy ha e helyében az ország más hasonló felsőséget rendelne, attól kívánunk az ilyenekben függeni és a parantsolatokat egyenesen attól hozzánk várni, sőt abban a tekintetben is, ha tudniillik mi magunknak az ország nagyai között valakit protektorunknak választanánk, megkívánnyuk, hogy akkor is a polgári társaságot illető parantsolatok egyenesen hozzánk utasíttassanak.

A mi nemes hajdu városokon elől fordulható törvényes dolgoknak folytatását illeti, arra nézve im é következendőket kívánnyuk az ország tekintetes státusi által rendeltetni.

1-o. Hogy akármincmű megyénkben a lakosok birtokaira nézve magokat elől adható perlekedések elsöben a helybeli nemes magistrátusnál kezdödgyenek és mint első ítélet tévő bíró előtt ott végeztessenek, s a mely fél annak végzésével meg nem elégednék, azt a közönséges magistrátus ítélet tétéle cleibe appellálhattya.

2-or. Ha továbbá valamelyik perlekedő fél a felsőbb nemes magistrátus ítélet tételével meg nem elégednék, ennek sententiaját egyenesen a F. királyi, onnan a F. királyi táblára a succumbens fél appellálhassa, vagy a mely felső ítélő székeken az ország tekintetes rendei az egész országban rendelendének, arra vigyázzván egyszersmind a perlekedő felek, hogy az appellata a rendes és törvényes idő alatt tétessék fel.

3-o. Valamint eddig is a megyében elől fordult birtokos lakosoknak minden perlekedéseik az ország törvényei szerint intéztettek, hogy az appellatakra nézve is a haza törvényeire legyen figyelmezés s azok szerint ítéltessek meg minémű causák mehetnek a felsőbb ítélő székekre intra, mellyek ismételtre Dominium.

4-o. A processuális taxák is, hanem ha most az ország tekintetes statusi azok eránt mást végeznének, az eddig tett haza törvényei szerint desummaltassanak.

5-ör. A perlekedésekben mind a primae instantiae forum, ugy mint a helybeli magistratus, mind a revisorium forum, ugy mint a publicus magistratus a nemes városok belső állapottyára s annak állandóságára tzelőző rendelkezésekre vagy statutumokra vigyázzanak.
Azok szerint

6-szor. Ámbár nemes hajdu városoknak adattatott királyi donatio mind a fiu, mind a leány ágra kiterjedt, de ha az első aquisitor azt ugy kívánta regulazni, hogy tsak a fiu ág legyen birtokos benne, s hitelesen ezt valaki meg mutathattya, hogy az örökségből a leány ág in natura soha se percipialt, ez abban tovább is meg maradjon.

7-er. Ellenben ha az első aquisitor ugy regulázta volna az örökséget, hogy az mind a két ágra ki terjedjen, azonban a leány ág azon okból, hogy annak bírásához köttetett katonai szolgálatot nem tehet, tsak quartalitásának volt ususában, ez továbbra is abban maradjon.

8-or. Akármiképpen regulázta legyen is az első aquisitor a hajdu városi örökséget, de ha a fiú ág deficiálna, akkor a leány ágra szállyon az örökség, ha az bent a megyében lakik és condonatariusnál vagyon férjnél, de ha külső, akar belső paraszt emberhez megyen férjhez, az örökség más condonatariusnak adattatik és a leány kész pénzzel ki fizettetik.

9-er. Megtörtént hogy hajdu városokról sokan a nagy tereh viselés elől más iurisdictionba vették lakásokat, ha azért azoknak maradéki vissza kívánnának jönni, azon kívül hogy magát valamelyik condonatariusához tartozik elegendő

próbák mellett kaptsolni, mind azokat a terheket, valamelyeket az actualis birtokos addig az ideig azon örökségtől hordozott, bonificalni tartozik.

10-er. Akár az innen elszármaztak s vissza jöni kívánók, akár a bent lakók valami birtokhoz praetensiot tartanának és a törvénynek uttyán keresnék, nem elég akármellyiknek a birtokhoz tsak tsupa ösiségét bizonyítani, hanem tartozik elegendő képpen meg próbálni, hogy azon birtok örökség jussa szerint illeti őket.

11-er. Ha valaki a megyében akar örökösen, akar zálogképpen, vagy akár mi más móddal valamely birtokot el akarna adni, az ilyen eladások és vételmények a helybeli magistratus előtt legyenek, különben az eladás és vételmény erőtelen lesz.

12-o. Minthogy a regale beneficiumokra nézve a mostani successoroknak eleik, a kik a donatit impetráltak, úgy egyeztek meg egymás között, hogy ezek minden városban a helybeli magistratus szabad dispositioja alatt legyenek és azokból percipialandó jövedelem a város közönséges hasznára fordittassék, ez a szabad dispositio minden helybeli magistratusnál állandó képpen meg marad és így sem a bor mérés, sem a hus vágás, különösen egy lakosnak is meg nem engedtetik.

Minthogy nemes hajdu városok tekintetes Bihar és Szabolts vármegyékben bizonyos prédiumbeli jussokat bírnak, azt is inarticulaltatni igyekezzenek az ablegatus urak, hogy ha ezen jussokra nézve edgyik vagy másik városnak, sőt akarmely sessionatus lakosnak megsértődése lenne, mind erre nézve, mind in casu verberationis damnorum et violentiarum annak a városnak vagy különös donatarius lakosnak actoratusa lehessen az említett tekintetes vármegyékben.

A helybeli personalis injuriakra nézve a sessionatus lakosok mint nemesi szabadsággal bíró, a haza törvényei szerint tractaltassanak.

Minek utánna az ország tekintetes statusai valóságos nemesi szabadságunkról meg fognak győzzettni, ablegatus urak azt is inarticulaltatni igyekezzenek, hogy senki is akar egyik, akár másik város ellen titulo incapacitatis possidendo bonorum pert ne indithasson. Végezetre az is szoros kötelességek lesz az ablegatus uraknak, hogy a nemzet és a haza szabadságának helyre állításában és minden köz jóra tzelozó dolgokban az ország tekintetes státusival és rendeivel mindenekben egyet értsenek és egyben vetett vállakkal minden erejekkel munkálódjanak.

(Költ nemes hajdu városok közönséges gyűlésében Pünkösöd havának 17-ik napján 1790-ik esztendőben nemes Szoboszló városában.)

(Hbm. lt. Hajdúnánás lt. V. A. 301/a/7. Pag. 196–209.)

DIE ABGEORDNETENWEISUNG DES HAIUKEN-DISTRIKTS IM JAHRE 1790

In den Monaten nach dem Zusammenbruch des Systems von Josef II. waren die adeligen Stände mit fieberhafter Eile daran, dass ihren tatsächlichen oder vermeintlichen Beschwerden abgeholfen werde. Sie wollten auch die Erinnerung an die Reformen des sog. Königs „mit Hut“ aus dem allgemeinen Bewusstsein tilgen. Sie bezweckten eigentlich, die Unversehrtheit ihrer feudal-ständischen Interessen zu sichern. Auf ihren Fahnen befanden sich die Losungen der Wiederherstellung der althergebrachten Verfassung, was in der Wirklichkeit den Anspruch der Ausübung der alten Freiheit des Adels und der weiteren Aufrechterhaltung des Verhältnisses des Leibeigenen und des Gutherrn bedeutete. Nach dem Fall des josefinischen Systems, das als fluchbeladene Epoche für sie galt, erforderten sie gesetzliche Garantie ihrer Rechte vom Herrscher. Sie regten Lipót II. an, das Parlament einzuberufen, um demselben ihre Beschwerden und Anforderungen zu unterbreiten. Es ist also zu verstehen, dass die Generalversammlung des Komitats, welche die Weisung der Abgeordneten abfasste, stürmischer war, als alle vorigen Versammlungen.

Die Kleinadeligen wollten eine breite öffentliche Meinung für ihre politischen Vorstellungen schaffen. In ihrem Kampf für die „Verfassung“ boten die gesellschaftlichen Schichten als natürliche Verbündete ihre Hilfe an, deren gesellschaftliche Bestrebungen durch die Macht des Herrschers schon beschränkt wurden, und die auch die Regierung des Josef II. jetzt beschwerlich fanden. Von diesem Gesichtspunkt aus konnten sie vor allem auf die privilegierten Gemeinschaften, die Jassen-Kumanen und Haiduken rechnen.

Die Adeligen von Bihar begannen, auch ihre längst verlorenen Haidukenrechte zu schüren. Sie ermutigten die Bevölkerung der 20 einstigen Haidukenstädte in Bihar, die der grundherrlichen Oberhoheit des Herzogs Eszterházy und des Kapitels von Nagyvárad (Grosswardein) unterstanden, über den Petitionsweg hinaus zum bewaffneten Widerstand. Aber die Adeligen der Tisza(Theiss)-Gegend suchten lieber nach Verbindungen mit den Haidukenstädten (Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás, Szoboszló, Vámospércs), die grosse Privilegien besaßen, und die gern die unterstützende Hand der Adeligen annehmen wollten. Die Beschwerden des josefinischen Systems trieben die Haiduken in gemeinsames Lager mit den Adeligen. Der Kaiser Josef hob 1787 die besorgte aufbewahrte Selbständigkeit des Haidukendistrikts auf und zog ihn als dessen V. Bezirk unter die Oberhoheit des Komitats Szabolcs. Laut der Verordnung musste auch das Archiv des Haidukendistrikts ins Komitathaus von Szabolcs eingeliefert werden. Der innere Rechtsstand der Haidukenstädte, die Erbfolge vor allem sollten auf neue Gründe gelegt werden. Die Selbstverwaltung des Distrikts war eigentlich damit dem Wesen nach aufgehoben. Die alte Verwaltungsorganisation einiger Städte blieb zwar erhalten, aber die jährliche Beamtenrestauration konnte nur in Anwesenheit der Komitatsbeamten stattfinden, was den Verfall der Autonomie am besten zeigt. Ohne das Wissen des Komitats durfte nicht einmal eine Generalversammlung vor sich gehen. Die abgeordneten der Haidukenstädte, die das Leben der Haidukengemeinschaften auf der Generalversammlung des Distrikts zusammen geregelt hatten, mussten sich nach der neuen Ordnung bei der Generalversammlung des Komitats für die Weisungen des Komitats melden. Auch die Absicht der Petition um die Wiederherstellung des alten Verwaltungs- und Justizsystems der Haiduken wurde vom königlichen Kommissar verboten. Die Haidukenstädte wurden also 1790 von einem wirklichen Alpendruck befreit, als die Selbständigkeit des Distrikts wieder hergestellt wurde. Nichts ist charakteristischer für die nach Verbündeten suchende Taktik der Adeligen von Szabolcs, als das, dass sie selbst die Bitte der sich am 8. Februar 1790 Haiduken am stärksten unterstützten. Obwohl es allgemein bekannt war, dass sich gerade das Komitat Szabolcs am meisten bemühte, die Haidukenstädte unter seine Oberhoheit zu ziehen. Jetzt aber betrachteten sie die Bitte der Haiduken ausschliesslich aus taktischen Gründen als begründet.

Der Haidukendistrikt, der seine Rechte zurückbekam, suchte vorläufig nach dem wahren Grund der Grossmütigkeit der Adligen des Komitats nicht, sondern er begang das Fest der Freude selbstvergessen. Er feierte die zurückgewonnene Autonomie und den neuen König, der Versprechen in Bezug auf die Verfassung bei der Thronbesteigung äusserte.

Die Haiduken waren mit der Herstellung der Selbständigkeit des Distrikts nicht zufrieden. Sie hatten den Eindruck, dass die Zeit da sei, als alle offenen Wunden geheilt werden können. Eine Abgeordnetenweisung wurde abgefasst, die sowohl ihren adeligen Rechtsstand im Lande, wie auch ihre innere Rechtsordnung bereinigen sollte. Die oben mitgeteilte Weisung der Abgeordneten enthielt eine Reihe irrealer Anforderungen, und die Beschwerden kamen ohne kühne Begründung in einer ganz milden Form einer Instanz, die mehr eine Bitte als Petition darstellte, vor das Parlament. Von den Beschwerden, die in zwölf Punkten als „Wunden“ zusammengefasst waren, wurde nur eine vom Parlament gewürdigt: die Abgesandten des Haidukendistrikts wurden seit dem Jahre 1790 die Mitglieder des Parlaments. Zur Behebung ihrer Beschwerden und zur Erfüllung ihrer Wünsche und Bestrebungen wurde auch später nichts gemacht.

Diese Weisung der Abgeordneten verdient vom Gesichtspunkt der historischen Forschungen aus doch eine grosse Aufmerksamkeit. Sie zeigt authentisch und systematisch nämlich, welche Veränderungen die sog. Haidukenfreiheit seit der Privilegierung von István Bocskai durchmachte. Sie spiegelt den damaligen Wert und Charakter der Haidukenfreiheit genau, die sich wesentlich schon vor einem Jahrhundert ausgebildet und bis zum Jahre 1848 keine Veränderung aufweis.

Die ausführliche inhaltliche Darstellung der Weisung beseitigend, möchten wir nur darauf hinweisen, dass die von István Bocskai erhaltene Freiheit den Haiduken adelige Rechte fast für das ganze Land sicherte. Die Haiduken unterschieden sich von den armen Adligen nur in Hinsicht des kollektiven Charakters ihrer Vorrechte. Den Landesadeligen ähnlich genossen auch die Haiduken Steuerfreiheit, wofür sie – der adeligen Insurrektion entsprechend – durch Militärflicht belastet wurden. Die volle Haidukenfreiheit wurde aber – auf Grund der Weisung kann man bestimmt feststellen – während der 75 Jahre bedeutend vermindert. Seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert wurden ihnen Steuer durch den Staat auferlegt, sie bezahlten Kontribution im Geld, die Lasten der Einquartierungen lagen auf ihren Schultern, sie leisteten Pflichtarbeit und verloren ihre frühere Befreiung vom Dressigstzoll und von anderen Zollarten. Auch ihre Autonomie war nicht vollständig: die Gefahr, unter die Hoheit der Kammer zu kommen, spukte eine lange Zeit, was eigentlich die Unterworfenheit dem Gutsherrn bedeutete; ganz zu schweigen davon, dass der Haidukendistrikt von Josef II. dem Komitat Szabolcs angegliedert wurde. Über alldies hinaus war die ursprünglich einzige Militärflicht eine erhöhte Last für sie: ihre zum Schutz des Landes gestellten Soldaten wurden nach dem Kriegszustand dem stehenden Heer zugeteilt, die Haiduken mussten gesondert Rekruten stellen, sogar wurde auch von anderen Munizipalbehörden in den Haidukenstädten rekrutiert.

Schliesslich und endlich sind die ursprünglichen Privilegien der Haiduken bedeutend zurückgegangen, es entstand eine immer tiefere Kluft zwischen der Rechtstellung der Haiduken und der Adligen, und die Haiduken näherten sich immer mehr den Leibeigenen in der sozialen Hierarchie. Als sie dieser Gefahr gewahr wurden, bemühten sie sich, ihre besondere Welt mit besonderen Rechten zu verteidigen, allerlei äussere Gerichtsbarkeit auszuschliessen, und vor allem ihr Verfügungsrecht über dem freien Haidukengebiet zu sichern.

Varga Antal

Csuka Sámuel, a „néplázasztó”

Történetírásunk még adós a magyar parasztmozgalmak monografikus leírásával. Nagyszámú rész tanulmányból ismerjük a parasztmozgalmakat, azok vezetőit, de már a kisebb jelentőségű, szűkebb területre korlátozódott megmozdulásokról keveset, vagy semmit sem tudunk. Ilyenek pedig nagy számmal voltak a feudalizmus utolsó szakaszában, amint a levéltárak feldolgozatlan anyagából megállapítható.

Dolgozatunk is egy eddig nem ismertetett parasztmegmozdulás hősről, a hajdúnánási Csuka Sámuelről szól, aki a XIX. század első felében az akkori Szabolcs megyéhez tartozó Polgár jobbágy és zsellér lakói antifeudális mozgalmanak volt a vezetője, s ugyanakkor a nánási elégedetlenek képviselője az egész Hajdú-kerületre kiterjedő „Hajdú Társaság Jussai” mozgalomban.

A napóleoni háborúk idejétől kezdve a paraszti árutermelés egyre erősebbé vált, amit azonban a feudális kötöttségek erősen korlátoztak.

A jobbágyok elszelléresedése rohamossá vált, s a parasztság földszerzési lehetősége jelentéktelen volt. A válság megoldására országszerte sokféle kísérlet történt már a reformkorszakot megelőző időben is. Alig volt helység a tiszántúli részeken, ahol ne forradalmi élességgel vetődtek volna fel a parasztság körében a gazdasági és társadalmi átalakulás szükségességének kérdései. A célkitűzések sokfélék, gyakran zavarosak, de mind a parasztság helyzetének megváltoztatása igényével indultak meg.

A polgári parasztok, mint az egrí káptalan jobbágyai úgy akartak a jobbágyi terhektől szabadulni, hogy a száz évvel előbb elvesztett hajdúszabadságot visszaperelik. 1608-ban szerezték meg Polgárt a hajdúk Homonnai Bálinttól, ezzel szaporodott hétre az ún. „*öreg hajdúvárosok*” száma.¹ II. Mátyás 1613. április 1-én Szoboszló, Nánás, Hadház, Vámospércs és Polgár hajdúvárosok részére kiváltságlevelet adott, s mindazokat a szabadságjogokat biztosította, amelyeket Bocskaitól kaptak. Mikor azonban 1614-ben a hajdúkat Polgár és Szentmargita pusztá birtokába be akarták iktatni, a beiktatásnak az egrí káptalan ellentmondott. A beiktatás elmulasztása ellenére is a hajdúk már korábban megszállták mindkét helyet, és mintegy száz éven át, a per végleges eldőltségéig benne hajdúszabadságban éltek. *1701-ben Polgárt és Szentmargita pusztát az egrí káptalannak ítéltek vissza*, a hajdúkat megfosztották szabadságjogaiktól, kivették a Hajdúkerületből és Szabolcs vármegyébe kebelezték be. *Az 1715. évi XCV. tc.* ezt megerősítette. A hajdúk vonakodtak az említett törvénynek eleget tenni, addig élvezett kiváltságaikról lemondani, s ellene szegültek a végrehajtásnak. Csak 1723 tavaszán a Pálffy János császári tábornok katonai segítségével sikerült a polgári hajdúkat „*lecsendesíteni*”. Egy részük

1 Rácz István: A hajdúk története. (Hazafias Népfőnt, Budapest, 1957) 38.

belenyugodott sorsába, helyben maradt, más részük a szomszédos hajdúvárosokba, vagy távolabbi megyékbe költözött el.²

A hajdúszabadság emléke azonban élt a polgári parasztnál, jogtalannak tartották jobbágysorba süllyesztésüket, s az elégedetlenség alapját képezték, s egyben sorskérdéseik megoldására célnak tekintették az elveszett szabadságjogok visszaszerzését, s általa a jobbágyterhektől való megmenekülést is remélték. Ezeknek az elégedetleneknek az élére állt Csuka Sámuel, aki a birtokában levő oklevelek alapján a hajdúszabadság visszapertelésére biztatta őket.

A XVIII. század közepén Hajdúnánás lakosságának az állattenyésztés és földművelés volt a főfoglalkozása. Éltek itt kézművesek is, de az ipar csak a belső szükségletet elégítette ki. A kézműves-utánpótlás legtöbbször az ország más vidékéről történt. Hiány mutatkozott azonban a kovács és lakatos mesterségben, mert a lovas, szekeres városban nagy szükség volt kovácsra, aki egyben „lódoktor” is volt. A nánási gazdák az országot járva ugyancsak szétnéztek, hogy egy-egy jó kovácsra akadjanak. Így akadtak rá Szatmáron jártukban *Csuka Jánosra*, az említett Csuka Sámuel nagyapjára. Megtetszett gyors és alapos munkája, s rábeszéltek, hogy Csata Katalin nevű feleségével és öt gyermekével települjön el *Nánásra*. Halála után Mihály nevű fia vette át apja műhelyét³, s hogy Nánáshoz kössék, a város olcsón egy üres hajdútelket adott el Csuka Mihálynak, aki így a mestersége mellett gazdálkodott is. Nánásról nősült, Gyulai József 17 éves szolgálóját, Szabó Annát vette feleségül.⁴ Az ő gyermekük volt Csuka Sámuel, aki 1777-ben született Nánáson.⁵ A kisfiú élénk eszű, gyors felfogású, tanulni szerető gyermek volt. Elvégezte a nánási református iskola, mint a debreceni Kollégium partikulájának, 6 osztályát, s az apja telkén maradt, de nem a mesterséget folytatta, hanem a gazdaságban tevékenykedett. Érdeklődéssel hallgatta apja elbeszéléseit a Csuka család múltjáról.

A Csuka családban ugyanis szájhagyomány élt arról, hogy ők a XVI–XVII. században nagy szerepet játszó *Csukath Lénárt* bajomi és váradi kapitány lezármazottai volnának. A Csukathoknak a Tiszántúlon, Biharban, Szabolcsban és Szatmárban feküdtek a birtokaik. Csukath Lénárt és Péter ezeket a birtokokat Bethlen Gáborhoz való hűtlenségük következtében elvesztették, s azt Csukath Lénárt csak úgy kapta vissza, hogy halála után az erdélyi fejedelemre szállanak a birtokok, s a családot magvaszakadtnak tekintik. Ez be is következett, a család Szatmár megyébe költözött és teljesen elszegényedett.⁶ Már Csuka Mihály, a Sámuel apja nemességigazolási pert folytatott, hogy Nánáson is biztosítsa a család részére a Szatmáron még élvezett nemesi kiváltságokat.⁷

2 *Hajdú megye leírása szerk. Varga Geiza* (Debrecen, 1882) 60–63.

3 *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár* (továbbiakban HBL) *Hajdúnánási városi jegyzőkönyv* (továbbiakban H.-nánási vjvk.) 1783. év 638.

4 Hajdúnánási ref. egyház 1776. évi anyakönyve.

5 Hajdúnánási ref. egyház 1777. évi anyakönyve.

6 HBL Hajdúkerületi iratok (továbbiakban Hajdúker. ir.) 1822. évi fasc. 5. No. 2. sz. és ugyanott: Káptalani és magyar levéltárakból kikért oklevelek kivonatai: 63., 96., 134., 146. és 282. sz-ok. Ez oklevelek szerint Csukath Lénárt és Péter birtokai a következők voltak: Püspökladány, Nádudvar, Hegyes puszta, Bikács, Bajom, Tóthtelek, Nagyker, Macs, Gáborján, Tóthfalu, Téglás, Hadház, Sámson, Szatmárnémeti, Kiszadány, Arany-Zaba, Hodos teljesen vagy részben. Zálogtulajdonos volt Csukath Lénárt Hortban (ma puszta a balmazújvárosi határban Nagyhort és Kishort néven) Kisszoboszlóban és Szigetben.

7 HBL H.-nánási vjvk. XXXVIII. köt. 1814. febr. 7-i bejegyzés.

Csuka Sámuel is Nánásról nősült, tősgyökeres hajdú családból vett feleséget: Gulyás Nagy Katalint.⁸ Csuka Sámuel már fiatal korában bekapcsolódott azokba a mozgalmakba, melyeknek a célja a hajdúszabadságjogok megvédése és az elvesztett kiváltságok visszaszerzése volt. Nyugtalan, de igazságszerető embernek ismerjük meg a reá vonatkozó gazdag levéltári anyagból. Körülötte találjuk mindazokat az elégedetleneket, akik hasonló gondolkodásúak voltak. A nánásiak vezérüknek ismerték el, mert országjáró, tapasztalt paraszt volt, s messzebbre látott náluk. Hajthatatlan makacssággal harcolt mind a maga, mind sorstársai igazáért.

A Csukath Lénártról családjában élő hagyomány neki is szinte rögeszméjévé vált. Sorra járta mindazokat a fórumokat, ahol nemesi jogaik és állítólagos hajdani birtokaik visszaszerzésére valami igazolást remélt. A családi oklevelek és különböző levéltárakból beszerzett iratok alapján azt sem tartotta kivihetetlennek, hogy a kincstártól visszaválthatják a Csukath birtokokat, mely a XIX. századi kamarai nyilvántartás szerint 50 000 forintban volt zálogban.

A beszerzett okmányok közt olyanokra is talált, melyekből az tűnt ki, hogy a polgáriakat jogtalanul fosztották meg hajdúszabadságuktól. Igazságérzete készítette arra, hogy erről felvilágosítsa a polgáriakat, akik nagy lelkesedéssel fogadták el a segítő kezet, s elhatározták, hogy visszaperelik az elvesztett hajdújogokat. Csuka Sámuel ekkor már a „*Hajdú Társaság Jussai*” elnevezésű mozgalom vezetői között, mint a nánásiak képviselője sok tapasztalatot szerzett, s így feladatának is tekintette, hogy a polgári megmozdulás élére álljon.

*

Csuka Sámuel nemesi jogainak igazoltatását azért is szorgalmazta, hogy ennek a birtokában sokkalta szabadabban végezze a Hajdú Társaságban vállalt munkát. Ez több megnyilatkozásából is megállapítható. Saját vallomásából tudjuk, hogy először 1819-ben járt Polgáron, de nem „lázasztás” céljából, hanem Budára utazott nemességigazolása ügyében, s ott szállott meg éjszakára. Ez alkalommal találkozott Kovács Gábor és Tóth Károly polgári lakosokkal, akiknek elbeszélte, hogy családi iratai közt olyanok is vannak, amelyekből világosan kitűnik, hogy jogtalanul ütötték el őket hajdúszabadságuktól. Nem tagadta, hogy arról is felvilágosította azokat, hogyan járjanak el régi szabadságuk visszanyerésénél.

Polgáron futótűzként terjedt el a híre, mit hallottak Csuka Sámuelről. Az előljárárság megbízta Kovács Gábort és Tóth Károlyt, hogy Nánáson keressék fel Csukát, nézzék meg az okmányokat. Ez meg is történt, s azok jelentették, hogy több oklevél is van Csukánál, ami Polgárra vonatkozik. Ezek alapján aztán az egész előljárárság felkereste Csukát, és megbízták, hogy Szabolcs megye levéltárából szerezzé be számukra azokat az okmányokat, amelyek alapján az egri káptalant perelhetik. Mikor ez megtörtént, *a polgári parasztlakosok elhatározták, hogy megindítják a pert.* A mozgalom vezetői és szervezői a polgári lakosság közül: *Pécsenyi főesküdt, Mecsei Pál, Juhász József, Bógár János és Varjú Gábor* esküdtek voltak, akik mellett nagyobb szerepet játszott *Kovács Gábor, Tóth Károly és Mészáros István.* Ezek állandóan kapcsolatban voltak Csukával.⁹

8 Hajdúnánási ref. egyház 1840. évi anyakönyve.

9 HBL Hajdúker. ir. 1822. évi fasc. 5. Nr. 2.

1820 áprilisában Csuka újra járt Polgáron, ahol költségei fejében 30 forintot vett fel, s újabb tanácsokkal látta el a polgáriakat. E ténykedése az egri káptalan tudomására jutott. A káptalan dékánja azonnal intézkedett, hogy a megmozdulást még csírájában elfojtsák. Értesítette Szabolcs vármegye alispánját, Dési Mihályt a történekről. Az alispán már május 1-én gyűlölettől lobogó levélben keresi fel a Hajdúkerület főkapitányát, s a többi közt a következőket írja: „... Csukás Sámuel fellázasztotta a Pólgári értetlen lakosokat... a Leleszi Levelestárból kiváltott némelly Leveleknek balmagyarázásával annyira elcsábította, hogy Pólgár valóságos Hajdu város, és azt az Egri Káptalan csak három ezer torintokban bírja zálogul, melyeket hajdusorsokban onnan fel kölcsönöztek, és az előtt Száz egynehány Esztendőkkel meg nem fizethettek... ezen csábító és lázasztó magyarázatok már világos zendülést, és a nép allyasabb részének az Előjárói iránt támadó engedetlenségét is mutogatta.”¹⁰

A továbbiakban megtudjuk, hogy az alispán illetékes szolgabíráját is küldte Polgárra az ügy kivizsgálására, s kérte a kerületi főkapitányt, hogy hasonló lépést tegyen Csuka Sámuellel kapcsolatban is.

Désy alispán május 10-i keltezésű levelében már köszönetét fejezi ki a főkapitánynak Csuka letartóztatása miatt: „A Lázasztó Csukás Sámuel letogattása igen jól esett.”¹¹ Ugyanebben a levélben kéri, hogy a Hajdúkerület azokat a polgári lakosokat is zárassa le, akik Csukát a börtönében felkeresik. Megtudjuk e levélből azt is, hogy a polgáriak a Csuka javaslatára Pipó Mihályt, a böszörményi elégedetlenek vezérét is felkeresték, s az is mutatott a polgáriaknak olyan okmányokat, melyeknek hasznát vehették volna a tervezett perükben.

Csuka Sámuel nem nyugodott bele letartóztatásába. Sajátkezűleg írt levelében kéri szabadon bocsátását, s egyben azoknak az okleveleknek a visszaadását is, melyeket lakásáról erőszakkal elkoboztatott a főkapitány. Levelét így írja: „Csuka vagy Csukát Mihály fia Sámuel.”¹² – 1820. június 29-i keltezésű levelében is sürgeti szabadon bocsátását. A levél hátlapján sógorának, Fekete Istvánnak a nyilatkozata olvasható, melyben kezességet vállal sógoráért.¹³ A polgáriak sem hagyták cserben Csukát. A kerületnek küldött levelükben kéri, hogy engedjék szabadon, mivel „mi Polgár várossában lecsendesedtünk, és mindenben békességben vagyunk”... s ezért „tovább ne szenvedgyen.”

Csukát kiengedték, de lázításért eljárást indítottak ellene. Az alispán 1821-ben 17 iratot küldött a Hajdúkerületnek a polgáriak fellázításával kapcsolatos kihallgatásokról.¹⁴ Csohány László, a kerület ügyésze ezek alapján készítette el Csuka ellen a vádiratot, ami egyéb iratokból állapítható meg, 6 hónapi börtönbüntetés kiszabását kérte, s ennyiben szabta ki büntetését is az ítélet. Sajnos, sem a 17 kihallgatási jegyzőkönyv, sem a vádirat, sem az ítélet nem volt fellelhető sem a helytartótanácsi, sem a hajdúkerületi levéltár anyagában, csak az egyik Helytartótanácsához írott panaszleveléből állapíthatjuk meg a fentieket.

Csuka nem nyugodott bele az ítéletbe. Elbujdosott a börtönbüntetésé elől, s a Helytartótanáctól remélt segítséget mind a lázítási, mind nemesi igazolási perében.

10 HBL Hajdúker. ir. 1820. évi fasc. II. No. 10.

11–13. A 10. sz. alatti iratok mellékletei.

14 HBL Hajdúkerületi 1821. évi jegyzőkönyv 342. old. 103. sz. határozat.

Már előzőleg meg a nánási tanácstól 1822. január 10-én, annak a bizonyítást kérte, hogy ők Csukath Lénárt leszármazottai, s e kérelmét, mint a Csukánemzetség teljhatalmú megbízottja (plenipotentiáriusa) írja alá. A tanács kérelmét elutasította azzal a nyilvánvalóan rosszindulatú megállapítással, hogy őket a városban Kovács családnéven ismerték, és a sok Kovács családtól való megkülönböztetésül Akasztott Kovácsoknak nevezték. Ez teljesen alaptalan megállapítás volt a tanács részéről, mert a Csukák neve sok évtizeden át évente is sokszor előfordult, de egyetlenegyszer sem említették őket Akasztott Kovács néven. Egynehány alkalommal azonban valóban szerepeltek az összeírásokban, mint *Csuka Kovácsok*.

Csuka Sámuel bujdosása közben, 1822. május 4-én azzal a kérelemmel fordult a Helytartótanácshoz, hogy az részére salvus conductust (menlevelet) adjon ki. Elpanaszolta, hogy 3 hónapig ültették börtönben, s újólaj is 6 hónapi börtönbüntetésre ítélték.¹⁵ Kérelmére a Helytartótanács bekérte a Csuka-perre vonatkozó összes okmányokat, s ugyanakkor kérte a kerület véleményét is Csukáról. Csohány László ügyész a legsötétebb színben festette le a „lázasztó”-t vonatkozó felterjesztésében. Kétségbe vonta nemesi származását, méltatlannak ítélte a salvus conductus elnyerésére, sőt büntetésének jóváhagyását kérte.¹⁶

Az iratokból úgy tűnik, hogy mégis kapott volna salvus conductust, de azt nem kézbesítették ki számára. A kerületi főkapitányhoz küldött egyik levelében a leghatározottabban követelte, hogy a Hodos Péter által a hadházi postáról hozott salvus conductust adják ki számára, s az abban foglaltak szerint járjanak el, „mert egy Város Kereskedéséért örökös pusztulásra nem juthat egy ember”. Írja továbbá, hogy a polgáriak is tudnak e levél megérkezéséről, s ennek alapján őt semmi bántalom nem érheti, ellenkező esetben felfolyamodással él a Helytartótanácshoz.¹⁷

Nem állapítható meg, hogy volt-e e kemény hangú levélnek fogamatja. Bizonyos azonban, hogy a „Hajdú Társaság Jussai” mozgalommal erősödött a kapcsolata. A mozgalom 1823-ban jött létre. Célul a hajdú kiváltságok történeti eredetének, fejlődésének és gyakorlatának, valamint egyes szabadságjogok elvesztése okainak kikutatását és a visszaállításának kiharcolását tűzték ki.¹⁸ E mozgalom szervezettebb formája volt az előző és hasonló beállítottságú mozgalomnak, mint amilyen volt Nagy Demeter 1812–18. évi böszörményi mozgalma, s az 1821-ben kezdődött szoboszlói „Dóró lárma” elnevezésű megmozdulás.

A Hajdú Társaság Jussai mozgalomba Csuka Sámuel, mint a nánási elégedetlenek vezetője kapcsolódott be. Többször részt vett azokon a tárgyalásokon, melyeket a szoboszlóiak a Hajdúkerület kiküldöttjeivel és a királyi biztossal folytattak az 1823–24-es években. Sérelmeiket nem orvosolták s végül is felkelés tört ki Szoboszlón, melynek során a letartóztatott ellenzékiet a nép kiszabadította, s a Hajdú Társaság mozgalom legjobbjából választották meg a város új vezetését. Hasonlóan jártak el a tisztújításkor a többi hajdúvárosban, így Nánáson is. Itt az elégedetlenek többségi megnyilatkozása ellenére a kerület és a királyi biztos által jelölteket helyezték a város élére. Ez felkelést

15 HBL Hajdúker. ir. 1822. évi fasc. 5. No. 22.

16 Uo. melléklet.

17 HBL Hajdúker. ir. 1822. évi fasc. 3. No. 45.

18 *Komonyi Lászlóné: A „Dóró Lárma” (Debrecen, 1954) 28.*

robbantott ki, s a Hajdú Társasághoz csatlakozottak az új vezetőséget kidobálták a városházáról.¹⁹

A Hajdúkerület vezetői érezték a mozgalommal szembeni gyengeségüket, s félelmükben karhatalmat kértek segítségül a legveszélyesebb helyre, Szoboszlóra. Itt az ellenzék szilárdan kezében tartotta a hatalmat. 1825. január 11-én Illyési tábornok két lovas oszttalylal és egy gyalogos századdal verte le a szoboszlai felkelést. A mozgalom vezetőit letartóztatták és Böszörménybe kísérték.²⁰ Majd a „Dóró Lárma” leverése után az egész Hajdúkerületből 140 ellenzéki vezetőt lázítás vádjával állították bíróság elé. A vádlottak közt Csuka Sámuel 109. rendbeli vádlottként szerepelt. Ellene a következő volt a vád: „Csuka Sámuel terheltetik azzal, hogy mikor ő nem is hajduti, mégis magát azok közé ögylitette, azokat tsábitotta, s dolgukban járt együvé-másuvá, – nevezetesen Szoboszlóra, megfordult többször Dórónál, Somogyi Istvánnál.”²¹ Továbbiakban azzal is vádolták, hogy részese volt a nánási „lármas restauráció”-nak.²²

Az eddigiekből is kiderül, hogy ez az egyszerű parasztember nagy bátorsággal vette fel a harcot az akkori hatalommal szemben, még a Hajdú Társaság vezetőinél is többre vállalkozott, mert azok csak a Kerülettel és a királyi biztossal álltak szemben, de Csuka a polgáriak „fellázasztása” által az egyházzal és a vármegyével is szembe került. Első elítélése után sem állott félre, másodízben is élére állt az akkor elhallgattatott polgári megmozdulásnak.

Mint a szabolcsi alispán 1825. június 3-án kelt szenvedélyes hangú leveléből megtudjuk, Csuka újra „fellázasztotta” a polgáriakat. Az alispán kérte a főkapitányt, hogy mivel „az ilyen álnok, a népet Veszedelembe hozó gonosz emberek a Köz-Bátorságnak ártalmasok, a köznépnek pedig, akiktől magoknak Nyereséget tsikarnak ki, károsak lévén . . . méltóztasson ezen Iráson megjegyzett Csukát Sámuelét jó móddal kéz alá vetetni, oly móddal, hogy ott a Polgáriak hozzá ne közelithessenek.”²³

A főkapitány serény volt, mert már június 4-én ki is hallgatta az akkor 47 éves Csukát. Kétségbe vonta a család nemességét, és azt is, hogy Csuka volna a jogosan használt családi nevük. Úgy tudták parasztember és igazi családi nevük: Akasztott Kovács.

Csuka önrztesen és nyugodtan adta elő, hogy ők valóságos, armalista nemesek, a Szatmár megyei Szárazberek községből származtak. Kovácsoknak elődeik foglalkozása alapján nevezték őket, Akasztott Kovácsoknak pedig azért, „mert Eleinknek Bajok volt”.

A vallomás további részéből megtudjuk, hogy még május 25-én járt Polgáron, mert a vásáron Hornyák Istvántól lovat vett. Tagadta, hogy a gulyáson kívül lett volna más háznál, hogy házról házra járva lázította volna a polgári lakosokat. Mint vallja, előzőleg Fehértón is volt László Pál fiskális házánál nemesség igazoló perében. Ott megkérdezte az ügyvédtől, hogy mit tárgyaltak Szabolcs megye legutóbbi közgyűlésén és hogy lesz-e tisztújítás. Az ügyvéd

19 HBL „Dóró Lárma” cím alatt szereplő iratanyag, mely a hajdúvárosokban a 19. század húszas éveiben lezajlott Hajdú Társaság Jussai elnevezésű mozgalom peranyagát tartalmazza.

20 Komonyiné i. m. 34.

21 HBL Dóró Lárma c. iratok 4c 28. sz. melléklete.

22 Uo. 32. sz. melléklet.

23 HBL Hajdúker. ir. 1825. évi Fasc. 4. No. 41.

szerint *Kállóban* arról tárgyaltak, hogy Polgár hajdúváros marad, amit ő kétségbevon: „*Ugyan, Polgár nem fog-e ugy jární, mint Ujváros?*”²⁴

Elismerte, hogy első ténykedése alkalmával a polgáriaktól elfogadott fázadozásaiért 16 bárányt, most azonban semmit. A hét hajdúvárosról szóló adománylevelet adta át a polgáriaknak, amit királyi parancsra vett ki Szabolcs vármegye levéltárából, s egy másikat is, amely szintén az ő családjukat illeti. Van arról is tudomása, hogy a polgáriak kezén egy 1685. esztendőből való oklevél is van, ami a polgáriak hajdúszabadságáról szól, s azt Kéký Istvántól kapták.

Vallomásából megismerjük vagyoni állapotát is, ami egy házacskából áll, amit egyszor már végrehajtáson el is adtak adósságaiért, de azt kiváltotta, mert kölcsönt kapott rá. Ez az adóssága azonban most is fennállott.

E vallomását július 28-án a törvényszék előtt is megerősítette.²⁵ Ekkor azonban már *vizsgálati fogságban volt a Hajdú Társaságban való részvétele miatt* a többi ellenzéki vezetővel együtt.

Erről igyekezett is azonnal értesítést küldeni Désý Mihály alispánnak a Kerület főkapitánya: „*Ezen Lázasztó Személy, mint a Köz Bátorságnak háborítója és a Népek veszedelmes Engedetlenségének Indítója azonnal megárestálatott.*”²⁶

Csuka és a többi társa (Szalai Mihály, Montlika Mihály, Bézi Mihály, Muha Dávid, Hodos Dávid, Bödi László és Tulipánt Gábor) közösen kérik a Királyi biztosságot, hogy a tárgyalásig *engedjék őket szabadon.*²⁷ Kérelmüket a kerület is támogatta, s kérték a királyi biztost, hogy „*a velek miképpen való bánás eránt tejendő további kegyes rendelkezéseit nekünk minél előbb megküldeni méltóztasson, annyival is inkább, hogy azon emberek azt hitetvén el magokkal, hogy az ő fogságok egyedül a mi önkényünkötől határozatnak, már türhetetlenségek annyira ment, hogy a magok szabadságokba való tételét nyilvánvaló erőszakoskodások által próbálgatják.*”²⁸

Kérelmük nem talált meghallgatásra. Újabb követeléseiknek is Csuka a mozgatója. 1826 februárjában Móré János, Cs. Takáts István, Seres Mihály, Arnócz János és D. Szabó Sándor rabokkal közösen kérték szabadlábra helyezésüket, amit azonban a kerület újra elutasít.²⁹ Nem sokkal későbbi keltezésű kérelmüket, melyet Csuka Sámuel mind a maga, mind pedig Girus János, Nagy Bálint, Nyakas Jánosné Daróczi Sára, Tulipán Gábor és Kelemen Mihály nevében szerkesztett, elfogadhatónak találták, és kezesség mellett a tárgyalásig szabadon engedték mindnyájukat.³⁰

*

Előbb már említettük, hogy Csuka Sámuel a „*Dóró lárma*” perében a 109. rendű vádlotként szerepelt. Ez ügyben 1826. október 1-én hallgatták ki Nánáson. A rendkívüli megjelenítő erejű jegyzőkönyvből³¹ megtudjuk, hogy a vád-

24 Itt arra céloz Csuka Sámuel, hogy *Balmazújváros* is mezőváros (oppidum) volt, mégis a *síklói Andrásnyak* robotra kötelezett jobbágyhelységgé tették.

25 Csuka Sámuel anyagi helyzetére lásd *DÁL* Hajdúnánási 1823. évi iratok Fasc. AB. No. 10. Hajdúnánási városi jegyzőkönyv 1820. évi 129. határozat, valamint az összes vagyonszeirásokat szinte minden évről.

26 HBL Hajdúker. ir. 1825. évi fasc. 4. No. 41. melléklet.

27 HBL Hajdúker. jkv. 1756. évi 913. sz. határozat.

28 HBL Hajdúker. ir. 1825. évi fasc. 4. No. 77.

29 HBL Hajdúker. jkv. 1826. február 1. bejegyzés. 14. sz. határozat.

30 HBL Dóró Lárma iratai mellékleteként.

31 Uo. 32. sz. melléklet.

lott ekkor 49 éves, s a legnagyobb sérelmének azt tartotta, hogy *kiesett mind az armalista, mind a hajdúnemesek sáriséből*. Tagadta, hogy részt vett volna a nánási tisztújítás alkalmával keletkezett zendülésben, mikor többi közt Horváth Pétert, az új városhadnagyot is kihúzták hajánál fogva a városházáról. Tagadta, hogy a tüntetők közt lett volna, mert *ugyanakkor Budán járt nemes-ségigazolási pere ügyében*. Nem tagadja, hogy többször is megfordult Szoboszlón, de ezt is a maga peres ügyében tette. Azért járt ott, hogy megtudja, *„mi móddal bírja Szoboszló városa Sziget nevű pusztát, mely a Csukath családját illeti”*. Somogyi Mihálynál szállt meg, akitől aztán megtudta, hogy Szigetet a szoboszlóiak a hajdútelkek alapján birtokolták. Mint vallotta, Dóróval csak köszönőviszonyban volt, tagadta, hogy kapcsolatban lett volna a szoboszlói felkelőkkel. Erre a válaszára a kihallgatóktól a következő figyelmeztetést kapta: *„Jobb, ha megmondja kend igazán és egyenesen a dolgot, mert lesznek Tanúk, akik szemébe fogják Kendnek mondani, hogy kendet sokat látták Szoboszlón az odavaló nyughatatlan lakosok társaságokban.”* Csuka azonban azt is tagadta, hogy *Pálffy királyi biztossal* tárgyalt volna. A védelem több vallo-más alapján kérte felmentését.³²

A bíróság nem adott hitelt Csuka védelmének, sőt a Dóró-per 95. oldalán az újabb rangsorolás szerint az ítéletben már 34. rendbeli vádlottként, ill. el-ítéltként szerepel. Egy esztendei rabságra és negyedévenként 25–25 pálcaütésre ítélték el Hodos Péter és Varga Demeter nevű nánási társaival együtt, mert az indokolás szerint *„több rendbeli erőszakoskodásokat követtek el, mind a Városi Elöljáróság, mind a Kerületi Tisztség, mind a T. Kir. Biztosság tekintetén tipor-ván, s az egész Kerület minden Városában virágozott csendességet fenekestől felforgatni nem irtóztak.”* Az ítéletet 1828 Szent Mihály hava 23. napján hirdették ki a Helytartótanács rendelkezése, s azt *„a mentő Tiszti Ügyész megfelle-bezte”*.

Az újrafelvétel 1831. szeptember 13-án történt meg. Csuka érdekében június 20-án hallgatták ki a nánási és polgári tanúkat annak az igazolására, hogy a tisztújításkor nem volt Nánáson. A tanúk igazolták, hogy a tisztújítás előtt 6 héttel indult el Budára ügyes-bajos dolgainak intézésére, s onnan a tisztújítás után érkezett vissza. Budára menet Polgáron szállott meg éjszakázni és vissza-jövet is. A tanúk szerint *Szabó Ádám* nevű polgári lakos is vele ment, akit *Pallagi András* és *Máji György* polgári tanúk a *„mi emberünknek”* mondták.³³ Nyilvánvaló, hogy ezen az útján a polgáriak ügyében is igyekezett eljárni.

E vallomások ellenére is egyévi börtönbüntetésre és negyedévenként 25–25 pálcaütésre ítélték, amit Csuka megfellebbezett.³⁴ Fellebbezésére rövid volt a válasz, amely 1832. május 25-én kelt: *„Alkalmaztassa magát a folyamodó az ellene kiszabott ítélethez.”*³⁵

A periratok közt található egy Királyi Kamarától a *„Nemes Csukath Sámuel”* részére címzett levél is, melyben arról értesítették Csukát, hogy Csukath Péter és Lénárd jogán nemességi birtokpért joga van folytatni.³⁶ Valószínű, hogy e levéllel nemességét óhajtotta igazolni, hogy a negyedévenként kiszabott botbüntetést elkerülje. A nánási tanács nyilvánvaló rosszindulata abból

32 Uo. Alapokmány 81. oldal.

33 HBL Hajdúker. ir. 1832. évi fasc. 2. No. 69.

34 Uo.

35 Uo. a mellékletek közt.

36 HBL Hajdúker. jkv. 1823. évi 489. határozat, a 376. oldalon.

is megállapítható, hogy nem vettek tudomást a Csukáknak a nánási levéltárban őrzött nemesi okleveléről.³⁷

A tanács rosszakarata és a bíróság részrehajlása miatt kellett a büntetését letöltenie. Népszerűségére jellemző, hogy egy tanú sem vallott ellene, bármennyire is szükségük lett volna ilyen vallomásra, „akiknek a tekintetén tiport” Csuka.

A XIX. század elején mindenfelé igen rosszak voltak a börtönviszonyok, különösen azok a börtönök, amelyekbe a Csukához hasonló elitáltak is voltak. Ez a magyarázata, hogy a rabság alatt egészsége *megromlott*, sokat betegeskedett az 55–56 éves ember. Fel kellett hagynia az országjárással. A hatóság szemében azonban továbbra is gyanús ember maradt. Mindig szemmel kísérték, számontartották kik jártak hozzá és fiához. Erről tanúskodnak a nánási városi jegyzőkönyvben található ilyen tárgyú feljegyzések. A polgáriakkal kiszabadulása után is lehettek kapcsolatai. Titokban felkereshették, tanácsot kérhettek tőle. Erre lehet következtetni egy 1836. január 15-i feljegyzésből. Ebben az áll, hogy Csuka Sámuel személyesen jelent meg a nánási magisztrátus előtt, s tiltakozott az ellen, hogy a jelzett napra virradó éjjel a városcselédek és éjjeli őrök nemesi házáat meglepték, és az általa befogadott idegen utast a városházára akarták hurcolni. Mikor Miklós nevű fia az erőszaknak és a nemesi házat ért jogtalanságnak ellentállott, elhurcolták, a városi börtönbe zárták és 14 órán át fogva tartották. Ezért a méltatlanságért elégtételt kért, s követelte, hogy vendégét is engedjék szabadon.

Mint várható, a tanács a szóbeli panaszra azonnal megadta az írásbeli választ:

*„A panaszolkodó fia okot és alkalmatosságot a maga öncselekedete által szolgáltatván, esetét szenvedni tartozik.”*³⁸

A feudalizmusnak ebben az utolsó szakaszában az uralkodó osztály minden eszközt megragadott, hogy a hatalom birtokában maradjon. Csuka Sámuel nézetei ugyan eléggé zavarosak voltak, s nem mindenben haladóak. A hajdúszabadság visszaszerzésére való törekvés nem több, mint útkeresés a feudális kötöttségekből való kiszabadulásra. Nem ez volt ekkor már a legradikálisabb út. Törekvései azonban mégis gyengítették a feudalizmust. A polgári parasztlakosság „lázasztása”-val felvilágosító munkát végzett, az osztályöntudatot növelte, osztályharcra is buzdított. A parasztság egyre világosabban látta osztályhelyzetét, s azt is, hogy a felszabadulás egyetlen útja hazánkban is a forradalom, mely 1848-ban be is következett.

Ezt már Csuka Sámuel nem érte meg. De az idevezető utat, mint az anti-feudális mozgalmak egyszerű katonája, meggyorsította. 1840. október 24-én fejezte be életét Hajdúnánáson. A nánási ref. egyház halotti anyakönyvében Csukath Sámuelnek jegyezték be nevét, s a halál okául a „sinlődés”-t.

37 *Herpay Gábor*: Nemes családok Hajdú vármegyében. (Debrecen, 1926), 126. Címeres nemeslevelet nyert a család II. Ferdinándtól is 1635. márc. 14-én István és fiai: György, Mátyás és Miklós. Az armális Herpay szerint Hajdúnánás levéltárában az 1791. évi fasc. 1. No. 142. alatt található. (Most nincs ott.) Herpay közli a leszármazást.

38 HBL Hajdúnánási 1836. évi városi jegyzőkönyvben 286. sz. határozat.

39 Csuka nevét a nánási városi jegyzőkönyvek 1838-tól *Nemes Csukath Sámuelnek* írják. 1848-ban ismét kétségbe vonják Nánáson a nemességüket, de az ügyet már nem folytatták le a megváltozott viszonyok következtében. A Csuka Sámuel és családjának leszármazói ma is nagy számmal élnek a Hajdúságban.

SÁMUEL CSUKA DER „VOLKSAUFWIEGLER“

Sámuel Csuka, der in Hajdúnánás geboren wurde, war der Organisator und Leiter der antifeudalistischen Bewegung der Bauern in den 20-er Jahren des 19. Jahrhunderts. Die Bewohner von Polgár waren damals die Leibeigenen und Kleinhäusler des Kapitels von Eger, die von ihren Lasten durch Gerichtsverfahren loswerden und ihre Haidukenprivilegien zurückbekommen wollten, die Polgár 1613 von Bálint Homonnay erhielt, aber das Kapitel hat diese Vorrechte nicht erkannt. Nach einem Prozess, der hundert Jahre dauerte, wurde Polgár und die Puszta Szentmargita an das Kapitel von Eger auf Grund des Urteils zurückgegeben, was so viel bedeutete, dass die Bewohner von Polgár ihre Haidukenprivilegien verloren und wieder Leibeigenen wurden. Das Urteil musste durch Brachialgewalt durchgesetzt werden, nachfolgend übersiedelte ein Teil der Bewohner von Polgár in die anderen Haidukenstädte, der andere Teil ergab sich in sein Geschick, blieb im Dorf und sank in den Leibeigenenstand zurück, während mehrere Familien in den südlichen Komitaten Transdanubiens ansässig wurden.

Das Andenken der Haidukenvorrechte wurde aber durch Generationen aufbewahrt, und als der Druck der Verpflichtungen und Gebundenheiten des Leibeigenenstandes schon unerträglich wurden, dachte man oft daran, die verlorenen Rechte durch Kampf zurückzuerhalten. Diese Bestrebung herrschte besonders vor, als Sámuel Csuka der die Ortschaft 1820 aufsuchte, den Führern der Stadt einige Urkunden vorzeigte, die einige Stützpunkte zur Wiederbelebung des grossen Prozesses zur Zurückerhaltung der verlorenen Rechte boten.

Wer war Sámuel Csuka, und wie kamen die Urkunden in seinen Besitz?

In der Familie von Sámuel Csuka oder Csukath wurde eine Tradition von Generation zu Generation überliefert, dass die in Hajdúnánás lebenden Mitglieder der Familie Csuka die Abkommen des Burghauptmanns von Bajom Lénárt Csukath seien, der im 16. und 17. Jahrhundert im Gebiet jenseits der Theiss in Ungarn eine wichtige Rolle spielte. Lénárt Csukath wurde 1618 von Gábor Bethlen wegen Untreue um sein Vermögen gebracht und die verarmte Familie kam ins Komitat Szatmár. Ein Teil der Abkommen eignete sich ein Handwerk an. Der Grossvater von Sámuel Csuka war Schmied und Pferdearzt in einer Person, der als guter Fachmann von den reichen Bürgern in Hajdúnánás nach dieser Ortschaft gelockt wurde. Hier erhielt er ein Haidukengrundstück und auch seine adelige Herkunft wurde anerkannt. Sámuel Csuka versuchte, die einstigen Güter der Familie Csukath zurückzuerwerben. Zu diesem Zweck führte er in Vertretung der Familie Csuka einen Prozess ein, wobei er die Urkunden aus den Archiven von Lelesz und Szabolcs mit Erlaubnis des Königs auftrieb. Unter den Abschriften dieser Urkunden gab es einige, welche die Berechtigung der Anforderungen der Einwohner von Polgár unterstützen sollten. Da haben sie diesem vagabunden Bauern den Auftrag gegeben und ihn ermächtigt, durch die Erwerbung der wichtigsten Urkunden ihre Angelegenheit vorzubereiten und zu vertreten. Sein Erscheinen in der Ortschaft veranlasste sozusagen einen kleinen Aufstand. Die Bewohner verweigerten die Leistungen und folgten den Befehlen des Kapitels nicht. So wurden sie vom Kapitel beim Vizegespan des Komitats Szabolcs mit Berufung an den „Volksaufwieglers“ Csuka angeklagt. Der Vizegespan bat den Hauptkapitän des Haidukendistrikts als zuständige Behörde Csuka vors Gericht zu stellen. 1820 wurde Csuka wirklich verhaftet und vors Gericht gestellt. Er wurde zu halben Jahr Gefängnis verurteilt. Csuka entfloh aber der Strafe und bat den Statthaltereirat um Schutz. Es war aber umsonst er musste 1821 seine Gefängnisstrafe absitzen.

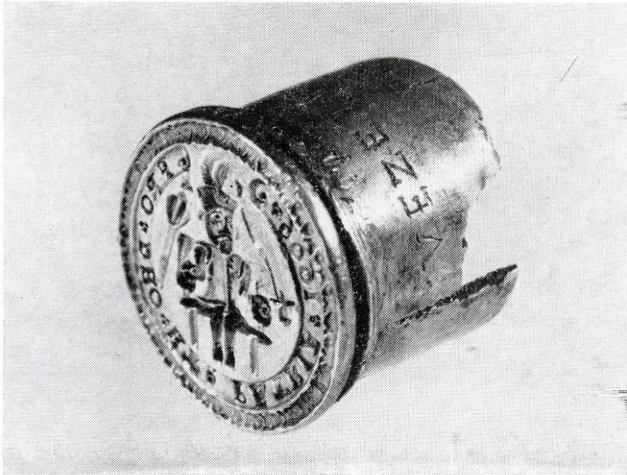
Er wurde aber dadurch nicht abgeschreckt, an einer anderen Bewegung teilzunehmen. Das war die Bewegung der „Rechte der Haidukengesellschaft“, die bezweckte, die Vorrechte der Haiduken zu schützen und die verlorenen Privilegien zurückzuerwerben, aber hauptsächlich die Rechte der ärmeren Haiduken gegen die reicheren führenden Haidukenfamilien zu sichern, die erstrebten, die Nutzniessungsmöglichkeiten fast ausschliesslich für sich zu erwerben, die Grundstücke der ärmeren Familien teils auf Grund des Pfandrechts, teils erbhaft in Besitz zu nehmen, die alteingewurzelten Haiduken bei den Beamtenwahlen aus den Stellungen, die einen wirtschaftlichen Vorteil bedeuteten, abzudrängen. In dieser Bewegung wird er als Beauftragter der Haiduken von Hajdúnánás in den zeitgenössischen Urkunden erwähnt.

Masits László

Kismarja XVII. századi ezüst pecsétnyomója

A Hajdú-Bihar megyei Kismarja XVII. századi szabad mezővárosi pecsétnyomója,¹ melyet századokon át használtak, majd kegyelettel őriztek, a második világháború idején elveszett és csak 1962-ben került elő.² A pecsétnyomó történeti és ábrázolási szempontból egyaránt érdeklődésre tarthat számot, mivel a kornak nagyértékű emléke. (1. kép.)

Az ezüsből készült, henger formájú üreges nyelű pecsétnyomó majdnem szabályos kör alakú pecsételőlapjának átmérője 4,145 cm, vastagsága 0,33 cm.

1. kép. Kismarja ezüst pecsétnyomója 1606-ból. 1 : 1

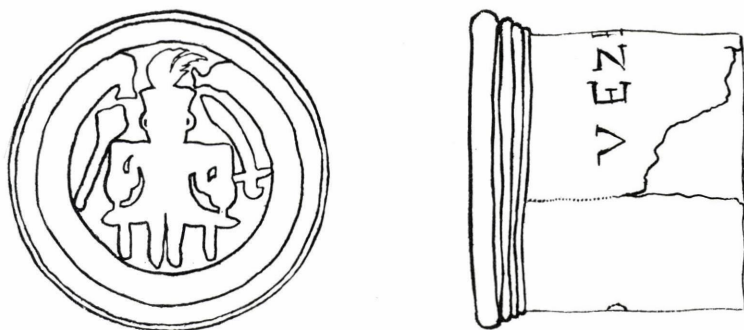
1 Kismarja, Bocskay István saját birtoka volt, a falut 1606. szeptember 22-én Kassán kelt kiváltságlevelével szabad mezővárosi rangra emelte. – Lásd *Varga Gyula*: Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: *Szabó István* (Budapest, 1960.) 72., 130.

2 1962-ben egy debreceni lakos bejelentése nyomán a szerző vásároltatta meg a háború viszontagságaiban Kismarján 1944 őszén elkallódott pecsétnyomót. Korábban a község több műtárgyat (adománylevél, okmányok, festmények, Bocskay-tallérok stb.) őrzött. A felsorolt műtárgyakat *Hunyady Ferenc*: A kismarjai kerület községei (Budapest, 1936.) könyve szerint a községházán őrizték. Szerzője a pecsétnyomóról nem ír. A könyv fedelén csupán annak megváltoztatott rajza látható.

A pecsételőlap közepén szemben ábrázolt diszes öltözetben ülő férfi látható. Jobb és bal oldalán fejedelmi jelvények: gerezdes buzogány és szablya van elhelyezve. Körülötte majdnem teljes kört bezáró stilizált szalagon erőteljes, antikva nagy betűkkel latin körirat: PRO •• DEO •• ET •• PATRIA •• 1606 •• A szavak egymástól háromszöget alkotó pontdisszel vannak elválasztva. A feliratos stilizált szalagdiszt egymás mellé beütöttek látszó kettős körökből, körbefutó 0,34 cm széles szegélyornamentika zárja. A pecsételőlaphoz hármass lépcsővel illeszkedik a pecsétnyomó henger formájú tokja. A hengeres tok szélessége 3,885 cm, magassága 3,49 cm, a teljes súlya 84,2870 g. A pecsétnyomó nem ép. A pecsétfogóra való ráillesztést szolgáló tokrészből épp az összeforrasztásnál kb. 1 cm² darabka kitört és a pecsételőlap mintegy 2,6 cm ívhosszúságban felvált. Elkallódott fogója helyett 1966-ban új készült.

A pecsétnyomó leírása szerepel Bocskay István³ 1606. szeptember 22-én Kassán kelt adománylevelében. (2. kép.)

A latin nyelvű okmány fent említett fejezete *Könyves János*⁴ fordításában így olvasható: „IX. Ne hogy jövőben is mint eddig bizonytalan pecsétet hasz-

3. kép. A pecsétnyomó előlnézeti és oldalnézeti rajza. 1 : 1

a-b

c. A tokrészt palástrajza. 1 : 1

3 A Bocskay név y-nal való írására lásd *Klaniczay Tibor*: A régi magyar családnevek helyesírása. Magyar Nyelv LXII. évf. (1966) 484.

4 *Könyves János* (1813–1889) kismarjai ref. lelkes fordítását Nagykereki község irattárában Sarkadi Géza találta meg.

4. kép. a. A pecsételőlap képe

náljanak; határozottan, és tudatosan, 's jó akaratunkból meghagyjuk: hogy egy jeles, és vitéz érett korú, veress öltönyt, fehér darutollakkal, 's őszvefoglalt drága kövekkel felékesített, és gyöngyökkel helyyel-hellyel felczifrázott fekete főveget viselő, megaranyozott karddal fel övezett, bársonnyal bevont, arannyal ékesen kicsinosított Királyi-székekben, komoly méltosággal, összetett kezekkel ülő, egy felől vértől pirosuló kivont szabjával, más felől meg aranyozott buzogánnyal ellátott, a' fejedelmi méltoságnak mint egy eleven képét ki ábrázoló hősnek képe legyen, pecsétjök (:czimerök:) mely ezüst, vagy réz, vagy más ércbe ezen kőrirattal Pro Deo et Patria (a *tordításban a kőrirat idézőjelben áll*) bemetszetvén, azzal mint hiteles pecsétjükkel 's zöld viaszal pecsételjék meg mostantól fogva minden ezután következő időben, minden 's akármely ügyben

4. kép. b. A pecsételőlap rajza

közülök kibocsátandó bármely leveleiket, mely viasz pecsét akármiféle levelekre rá függesztetvén, vagy rá ütetvén, épen ezért 's általában, mint más városaink levelei, és hasonló színű pecsétei – a' pecsét használatát illetőleg – erővel és hitellel birjon, és valósággal birni is tartozzék."

Ez a szöveg barokk latinságával magát Bocskay Istvánt írja le igen szemléletesen, fejedelmi méltóságában. Hiszen az adományozás idején egyedül ő volt nemzeti hős és fejedelem. A pecsétnyomó, véleményünk szerint őt ábrázolja. „E pecsétczimerbe Bocskay maga-magát, mint fejedelmet vésette be örök emlékezetre családja hűséges jobbágyainak.” (Osváth Pál: Kis-Mária nagyközség és a nagy-máriai pusztá leírása. 1896.) Ez köztudott is volt Kismarján, különösen addig, amíg a hajdú szabadságjogokat bizonyítani kellett.

6. kép. XVIII. századi főbírói szék Kismarjáról.
Debrecen. Déri Múzeum. Itsz.: V. 54.28.1.

ötvös hozzáértésének hiányát vagy az anatómiában való járatlanságát mutatja. Az aránytalanság – véleményem szerint – szándékos. Ez a felfogás rokon a kódexek miniatúráival is. Az ábrázolt személy kezdetleges egyénitését szolgálja. A Képes Krónika Nagy Lajos ábrázolása is ilyen. (7. kép.) A baldachinos trónon ülő király megnagyított alakjával is uralkodik mellette álló alattvalóin. Ruhája vörös, barna sávokkal. A balján látható fegyverhordozók kardot, buzogányt és íjat tartanak. *László Gyula* szerint ezek a keleti fejedelmek jelvényei.⁵

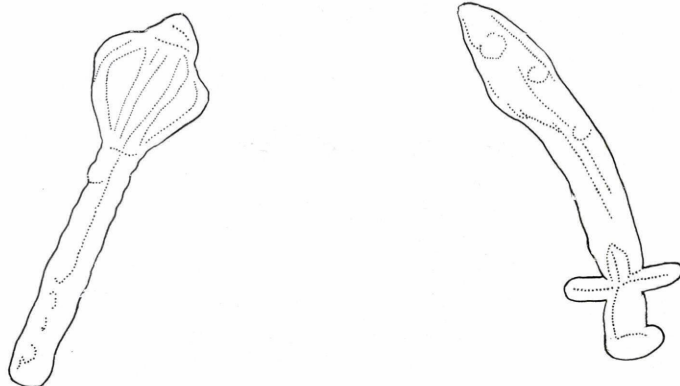
A buzogányfej azonos méretű a férfi fejével, a nyele olyan vastag, mint a „Királyi-szék” lába. Ez kifejezi jelképesen, hogy volt mire támaszkodnia a „fejedelmi hősnek”, aki a császár hű tanácsadójából két esztendő múltán képes volt annak legyőzője lenni, – nemzete hűségében.

5 *László Gyula*: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. (Bp. 1955.) 145–146.

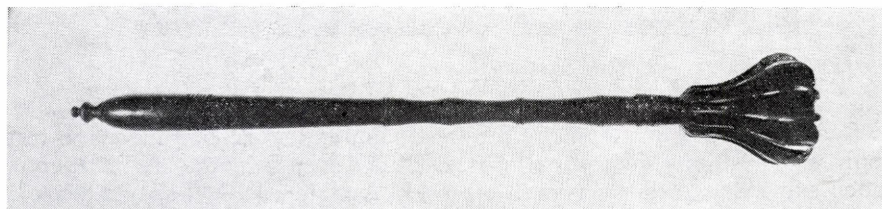

7. kép. Részlet a Képes Krónika címlapjáról (faksimile kiadás, Bp. 1964)

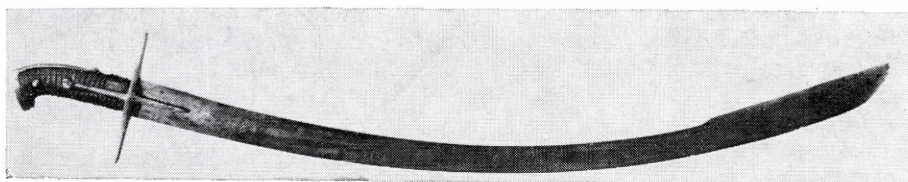
A pecsétnyomón ábrázolt fejen a tömött bajusz, a nyírott szakáll, a boglárával, darutollas forgóval díszített főveg révén felismerhetjük a fejedelem igen kevés korabeli metszeten, érmeken fennmaradt képmását.

8. kép. A pecsételőlapon a buzogány és szablya rajza

9. kép. Erdélyi gerezdes buzogány. XVII. század. (Bp., M. N. M.)

10. kép. Szablya. XVII. század. (Bp., M. N. M.)

Az ötvös a buzogánynak, szablyának, melynek pengéjéhez jól hajlik a szalag íve, nemcsak a térkitöltés szerepét szánta. A férfialak feje közelében a szalagvégzések elhelyezése ötletes, nem szimmetrikus. A főveg, még inkább a hálás feladatokat kínáló darutoll megoldása finom és anyagszerű. A részletek fegyelmzett remeklése és az egész összhangja avatott mesterre vall. Az egész alak

11. kép. A pecsételőlap férfialakjának feje

tömör fogalmazásával szinte széjjelfeszíti a néhány négyzetcentiméternyi teret, melyből árad a súlyos megpróbáltatásokat hozó kor levegője. A férfiképmás feltűnően expresszív, szinte ázsiai groteszk. A ma emberével ez az ábrázolásmód egyre inkább rokon. Ezen a pecsétnyomón látható a fejedelem egyik első, és felfogásában is a legjobbak közé tartozó ábrázolása. Mint minden monumentális alkotás, ez is térbe, lakóhely terére kívánczik.

A pecsétnyomó nyélköpenyének belső falán a fogótól kissé megkoptatva, de jól kivehetően vésett antikva D I ötvösjegyet találunk. A kutatás jelenlegi állása szerint ez vagy Debreczeni Ötvös Imre (említve 1591–1637 között), vagy Debreczeni János (említve 1614–1623 között) nevét jelzi, akik mindketten Debrecenből elszármazott kassai ötvösmesterek voltak. Gondolhatunk még Debreczeni János (mint idősebb, ezen a néven említve 1608–1619 között) debreceni eskütt bíróságot is viselt ötvösmesterre. Amennyiben az ismertetett pecsétnyomó készítője a két utóbbi mester közül került ki, akkor a Kismarja szabad mezőváros által rendelt munka életük első ismert adatát hozza.⁶

A pecsételőlapon Bocskay képmásának szerepeltetése a kor szelleméből is következhet. De ennél többet bizonyít, mert Bocskay családi birtokaiból is adományozott a hajdúknak, és azok kiváltságlevelében „tulajdon nemzetségi” címeréből fontos címerállat, „hármás farkát a nyakára visszahajtó arany sárkány” felhasználását „irántuk való kedvezésünk és jóakaratumk nyilvánításául” engedélyezte. (Bocskay címerében az ellenkező irányba fordított sárkány rajza azzal

6 A magyarországi ötvösművek jegyeire lásd *Köszeghy Elemér*: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig (Budapest, 1936). 143. – A debreceni ötvösségre lásd *Zoltai Lajos*: Ötvösök és ötvösművek Debrecenben (Debrecen, 1937) 11., 29.

12. kép. Bocskay István. Caymox, Balthasar rézmetszete

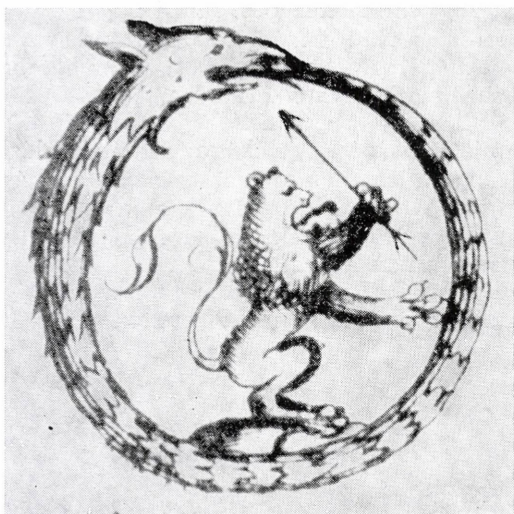

13. kép. Bocskay István tizes aranya. Gyöngykörben: STE. BOCHKAY. D: G: HUNGA: TRAN: Q. PRIN: ET. SICU: COMES. Revers. Szalagfelirata: PRO. DEO. ET. PATRIA. Körirata: DULCE. EST. PRO. PATRIA. MORI. 1:6:0:5. Átmérője 41 mm, súlya 34,9368 g. Debrecen. Déri Múzeum. Ltsz.: Sz. 1910:187. „... találtatott Bereg vármegyében 1870-ben egy kucruc vitéz sírjában a vitéz mellén érdemrendként függesztve. Füles.”

14. kép. A Bocskay család címere.
(Csergheő, Géza: Wappenbuch des Adels von
Ungarn. Tafeln A–GY. T. 54)

magyarázható, hogy a rézmetsző munka közben, feledékenységből nem gondolt arra, hogy így a levonaton is fordított lesz az ábrázolás.) Kismarja mint családi

15. kép. Bocskay István címere.
Caymox, Balthasar rézmetszetéről

és névadó birtok közel állott a fejedelemhez, a család előnevében is szerepel.⁷ Ezzel a pecsétnyomóval bizonyára sok iratot pecsételtek le. Állandó használata is közrejátszhatott abban, hogy a vésett részek élei megkoptak.

A XVII. század során rákerült a pecsétnyomó tok részére az első kismarjai bíró neve. Kevésbé gyakorlott kéz antikva nagy betűket utánozva, de határozottan véste be: VEZELIN MIHALI BIRO.

Fontosnak tartjuk megemlíteni azt is, hogy Bocskay nemcsak a fentebb ismertetett pecsétnyomón szerepel, hanem a Kismarjai Ref. Egyházközség birtokában levő, a templom tornyába szerelt harangon is.⁸

A harang oldalára a mezőváros pecsétje van kiöntve. (17. kép.) Az ismertetett pecsétnyomó pecsételőlapjára vésett díszítmény pozitív képének valamennyi része – trónon ülő férfi, buzogány, szablya – látható. Latin körirata: PRO · DEO · ET · PATRIA · 1606. A kör alakú díszítmény átmérője 14 cm.

A harang peremén körbefutó, hibátlan fogalmazású, latin nyelvű felirat évszámmal van jelölve: CONFECERUNT HANC CAMPANAM NOBILES OPPIDI KIS MARJAIENSES IN NOMINE DOMINI JUDICE PRIMARIO NICOL SARANDI AÑO DOMINI 1616. A díszítmény fölött a felfüggesztéshez közel, két stilizált növénydiszes (4 cm és 7,5 cm széles) sáv között: RENOVATA ANNO DOMINI 1766.

Míg a díszítmény mintázása feltűnően egyszerű, addig az alatta körbefutó felirat és a fölötte levő motívumsor megoldása minden tekintetben kifogástalan. Ebből arra következtethetünk, hogy a harangot öntő mester a díszítménynél kész mintát nem vehetett igénybe, vagy azt más mintázta.

A harangöntő mester személyéről bizonyosat nem tudunk és ismeretlen a harangöntés helye is. De a sima felületű, íráshibáktól mentes, szabályosan elrendezett, szépen olvasható, arányos betűkből álló, latin feliratú harangot csak városi, szakképzett mester önthette. *Patay Pál* kutatásai szerint ismeretes, hogy hazánkban, ezekben az években: Kassa, Eperjes és Brassó harangöntő mesterei vezettek a harangöntés terén.⁹ A kismarjai harang belső magassága 65 cm. Átmérő a peremnél 76,5 cm. A közepes, falusi nagyharagnál súlyosabb: (az egy mázsányi ún. korona nélkül) 4 mázsa. A hangtanilag is igényes, ma is használt (!) harang csak megerősíti feltevésünket: az ércharangot Északkelet-Magyarországon (Kassa, Eperjes), vagy Erdélyben (Brassó) önthették és a három város egyikéből szállíthatták Kismarjára.

A pecsétnyomó jelentőségét és értékét a fenti ábrázolásnak a szabad mezőváros Kismarja harangján ismétlődő jelentkezése még inkább növeli. A pecsétnyomón és a harangon látható ábrázolás hasonlósága szembetűnő. A pecsétnyomó előbb készült s így minden tekintetben mintául szolgált. A pecsétnyomó és a harang fennmaradása nem a véletlen műve.

A nagy méretű és súlyos harang fennmaradása azért is rendkívüli, mert a török háborúk során sok falu harangját leszerelték és elszállították. A későbbi

7 Bocskay István csak a kismarjai előnevet használta. – Lásd *Csergheő, Géza*: Wappenbuch des Adels von Ungarn. Text A–Z (Nürnberg, 1893) 68. és i. m. Tafeln A–Cy T. 54.

8 *Néhai Csutoros Sándor* kismarjai ref. lelkész hívta fel a szerző figyelmét a harangra.

9 *Patay Pál*: Évszázados harangok (M. N. M. Történeti Múzeum. 1963). 35.

korokban pedig hol hatósági rendeletre, hol önként a harangokat az ágyúöntéshez szolgáltatták be. Számtalan falu és város harangja pusztult el a gyakori tűzvészek miatt is.

A történelem minden változásában a kismarjaiak értékes harangjukat megmentették. A pecsétnyomó, illetve a harang őrzői századokon át tudatában voltak jogi, és napjainkban már a két műtárgy kiemelkedő történelmi értékének.

16. kép. Címerfestmény a hajdúk részére: Korpona, 1605. december 12-én adott kiváltságlevél közepén. Debrecen. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Mohács utáni oklevélgyűjtemény, 78. sz. A pergamen kiváltságlevél mérete 59 × 67,2 cm.

A több mint három és fél évszázad előtt készült műtárgyak értékét az adományozó személye növeli. Elsősorban a pecsétnyomó sorolandó a Bocskay személyéhez fűződő műkincsek közé. Ezek száma igen megfogyatkozott. Ismere-

17. kép. a. Kismarja szabad mezőváros Sárándi Miklós főbíró megrendelésére, 1616-ban öntött harangja

László Masits

LE SCEAU D'ARGENT DE KISMARJA FAIT AU XVIIe SIÈCLE

Le sceau de Kismarja, bourg libre, qui avait été fabriqué au XVIIe siècle, s'est perdu au cours de la deuxième guerre mondiale et n'a été retrouvé qu'en 1962.

Le sceau d'argent, au manche cylindrique et creux, représente, au milieu d'un cercle presque régulier, un homme assis, somptueusement vêtu, vu de face. A sa droite et à sa gauche, on voit des insignes princiers: massue à tranchants et sabre. Ceux-ci sont entourés d'un ruban stylisé qui forme un cercle presque entier et porte cette inscription latine: PRO · DEO · ET · PATRIA · 1606 ·. Ce ruban à inscription est fermé par une ornementation en lisière, qui est formée d'une série de doubles cercles.

On trouve la description du sceau dans la charte de donation latine du prince István Bocskay, datée du 22 septembre 1606 à Cassovie: „... nous leur faisons don d'un sceau: il doit porter l'image d'un héros éminent et vaillant, dans la force de l'âge, vêtu d'un manteau rouge et coiffé d'un bonnet qui soit orné, avec goût, de plumes de grue blanches, de pierreries travaillées et de perles brillantes de plusieurs couleurs. Ce héros doit porter une épée dorée, et, assis, les mains jointes et le visage plein de dignité, sur un trône recouvert de pourpre et élégamment rehaussé d'or, il doit avoir d'un côté une épée tirée, rouge de sang et de l'autre une massue garnie d'or, en incarnant ainsi, sous une forme vivante, l'idée de la dignité princière. Ce texte, d'une latinité baroque, décrit István Bocskay même, d'une manière suggestive et conformément à sa dignité princière. C'est lui que le sceau représente, à notre avis.

La manière dont l'orfèvre a représenté le prince assis sur son trône reflète l'affection que sentait le peuple pour Bocskay. A première vue, on trouve l'exécution du sceau inférieure à la description que l'on en lit dans la charte de donation. Le trône ressemble plutôt à un siège de juge. La grandeur de la tête de l'homme est disproportionnée par rapport à son tronc.

Les motifs de la tête représentée sur le sceau: les moustaches drues, la barbe tondue, le bonnet orné de plumes de grue permettent de reconnaître l'effigie du prince, qui n'a d'ailleurs été conservée que sur très peu de gravures et de médailles contemporaines.

A l'intérieur du manche du sceau, on trouve le poinçon D I, quelque peu usé mais bien lisible. Nous croyons qu'il s'agit des initiales d'un artisan originaire de Debrecen, établi à Cassovie.

L'apparition de l'effigie de Bocskay sur le sceau peut être un simple reflet de l'esprit d'époque. Mais elle peut être autrement importante encore, car Bocskay a cédé aux heiducques certaines de ses propriétés familiales.

Notons également que l'ornementation et l'inscription circulaire latine du sceau se retrouve sur le cloche de la Communauté Réformée de Kismarja.

La valeur d'un objet d'art fabriqué il y a trois siècles et demi n'est qu'augmentée par le fait qu'il provient d'un donateur aussi illustre. Le sceau en question est une pièce représentative des objets d'art qui se rattachent au nom de Bocskay.

É. Kiss Sándor

A hajdúhadházi „ócska” templom

A mai hajdúhadházi neoromán stílusú kéttornyos templomot, amelyet Szkalniczky Antal pesti építésztanár tervezett, s Vecsei Imre debreceni építési vállalkozó építtet, 1873. január 1-én avatták fel, és vették használatba. Annak előtte a hadházi református gyülekezet abban az öreg templomban tartotta istentiszteleteit, amelyre már csak a mai nyolcvanévesek és a még idősebbek emlékeznek. Ők még látták, mert 1896-ig állt. Akkor bontották le. Először csakánnyal próbálkoztak, ez azonban az évszázados kőfalakhoz gyenge szerszámnak bizonyult. Végül is szétrobbantották. Hogy milyen volt míg állt, megmutatja a Vasárnapi Ujság 1858. július 11-i számában közölt s itt is látható rézkarc, amely a még teljes épségben meglévő templomról készült, s megbízhatóan adja vissza e régi műemlék szépségeit.

„Régi templomunk, amely ezen most épülendőtől mintegy 300 lépésnyire északnyugoti irányban több utcák összejövetelénél közepén egy minden oldalról felemelkedő dombon fekszik, mikor épülhetett, nem tudjuk”, írja *Bartha Mihály* lelképásztor 1872. augusztus 18-án kelt emlékiratában, melyet az új templom déli tornyának gombjában helyeztek el.

A nevezett dombon ma a volt Ref. Elemi Fiúiskola, a mai Földi János Altalános Iskola nyugati épülete áll. E domb magasságát érzékelhetővé teszi, hogy róla akkor a keleti és déli oldalon 30-30 lépcsőfok vezetett alá. A templom fekvése nyugat-keleti irányú, s nyugati végén volt a torony.

A templom és torony építésének idejét *Bartha Mihály* a XII–XIII. századra teszi.² *Takács Ede* A Hajdu-Hadházi egyház című cikkében³ megállapítja: építési modora szerint a XV. században keletkezhetett. *Zoltai Lajos* kutatásai kétségtelenül bebizonyították, hogy Takács Ede következtetése helyes⁴ (1. kép).

Hadház ebben az időben két család birtoka. Kisebbik része a Debreczeni család utolsó férfi tagjának, Lászlónak holta után 1405–1429 közt leányai, Zsófia és Katalin kezével a Csaholyi és a Telegdy családra szállott; a másik, nagyobbik részében pedig a Gút-Keled nemzetség egyik ága, a Dobi család uralkodott, amelynek Hadház ősi birtoka volt.⁵

1 Az ócska melléknevünknek ebben a szókapcsolatban nincs rosszalló jelentése. Mint az új antonim, ellentétes jelentésű, kiemelő, hangsúlyozó szópárja szerepel. Attól kezdve, hogy az új templom felépült, a régit ócskának nevezték.

2 *Bartha Mihály*: A hajdúhadházi ref. egyház emlékirata 1872. augusztus 17. A hajdúhadházi ref. egyház levéltára. A továbbiakban Eml. 1872.

3 Vasárnapi újság 1858. július 11. A továbbiakban VU.

4 *Zoltai Lajos*: A hadházi templomot építenek. Hajdúhadházi Lapok 1925. december 13. A továbbiakban HL.

5 *Zoltai*: HL. 1925. dec. 13.

Az egri káptalannak 1437. július 12-én kelt, s Hédervári Lőrinc nádorhoz intézett jelentésében, amely azon birtokok becsléséről készült, amelyekből Dobi György, özv. Losonczy Istvánné Dobi Katalinnak leánynegyedét adni köteles, a következőket olvassuk: „item in possessione Hathas in portione eiusdem Georgii sexaginta quinque sessiones populosas, quinque vero desertas, silvam permissionalem, in qua trabes inveniuntur, ad duo aratra, *ecclesiam lapideam sine turri sepulturam habens*, quae per populos et jobbagiones dicti Georgii, necnon nobilium dominarum Johannes de Cahol ac Frank de Telegd consortium in terra dictarum dominarum constructa et aedificata ac communis esset, terras arabiles ad quattuor aratra.” „Hatház települései birtokon ugyanannak a (Dobi) Györgynek a részén 65 lakott és 5 elhagyott jobbágytelket leltek, azonkívül két ekényi sarjerdőt, amelyben azonban gerendának valók is találhatók. *Torony nélküli, temetővel körülvett temploma van*, amelyet a nevezett (Dobi) György, nem kevésbé a nemes úrnők, Csaholyi János és Telegdi Frank hitvesének népei és jobbágysai az említett úrnők földjén emeltek és építettek mint közös tulajdont. A szántóföld négy ekényi.”⁶

Zoltai az egri káptalan jelentését más oklevelek adataival összevetve a következőket állapítja meg: Debreczeni László leányai, Zsófia és Katalin Zsigmondnak egy 1415. évi oklevele szerint még hajadonok, sőt még 1419-ben sem mentek férjhez. Ellenben a Váradi családnak a macsi jobbágyok egyházi adózása felett folytatott hosszadalmas perében keletkezett 1424. évi királyi parancs már mindkettejüket, mint férjzett úrnőket nevezte meg, akiknek állandó lakóhelyük Hatház volt.⁷ Így a templomot, figyelembe véve e két okleveles adatot, 1420 után, de 1437 előtt építették.

Az eredeti gótikus templom 14 öl hosszú, 4 öl széles és falának magassága is 4 öl. A torony még 1437-ben nem volt meg, de röviddel azután, a XV. sz. közepe táján felépíthették. Zoltai a húszas évek elején a torony fundamentumának tégláit megvizsgálta, s megállapította, hogy széles, vékony téglái ugyancsak a csücsives korra vallanak. Annak a templomnak tehát, amelyet a hadházi hajdúk a letelepüléskor itt talláltak, már tornya volt.

A torony kőfalát 10 öl magasra építették. Ezen emelkedett az oszlopos erkély. „Itt tartózkodtak a harangozók és a vigyázók, akik ellenséges támadás alkalmával előbb dudajelzéssel, majd a harang félreverésével adtak vészjelt. Kényelmes állapotuk a vigyázóknak nem lehetett, mert a szabad tető alatt eső és hóvihar egyaránt vágta őket. Ki is járt nekik fizetségük mellett évente egy-egy felkötős aljú juhászbunda és egy-egy báránybőr kucsma.”⁸

Az erkély fölött emelkedett a négyölnyi magas, meredek és karcsú zsindelytető, amely toronygombban végződött. Ezen állt a kakas, az éberség jelképe, amely a magyar református templomok toronydíszje a csillaggal együtt. A kakast még a felszabadulás után is látta *Enyedi József* tanár a fiúiskola padlásán. Onnan aztán valamilyen módon nyomtalanul eltűnt.

A templom építésének idején Hadház virágzó jobbágyközség, mint azt a 65 lakott jobbágytelek bizonyítja, s ez a virágzás a következő, XVI. évszázad közepéig folytatódik. Erről tanúskodik az 1549–1552. évi összeírás is, amikor az adózó porták száma 40, a bíróké 2, a zselléréké 25, az új házaké 5, az

6 A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. Oklevéltár. Szerk. *Varju Elemér* (Bp. 1908.) I. 612.

7 HL. 1925. december 13.

8 *Nagy Sándor*: Hajdúhadház története (Hajdúhadház, 1928.) 134. A továbbiakban Ht.

elhagyott házaké 2. Népe ssége 500-650 lélek lehetett, akkori viszonyok szerint sok.

Az 1553–54. évi összeírás szerint viszont Hadházon már 35 telek állt üresen, s ezek közül a jobbágyság huszat nem a török hódítás, hanem egyik rész-birtokos, Serédi Gáspár bánásmódja miatt hagyott el. Még 1572-ben is 66 háza volt, a század végére pedig néptelen hely.⁹

A település előtti Hadház sorsát végleg az 1594. évi tatárdúlás pecsételte meg. Szatmár, Szabolcs és Bihar területén, ahol sáska módjára a krími tatárság elvonult, falu nem maradt bántatlanul és épen. Minden lakott helyet feldúltak, hamuvá égettek. A lakosokat, akik idejében el nem futhattak, vagy levágták, „vagy rabláncra fűzve barmaikkal együtt kihajtották az országból”.¹⁰

Amikor a hajdúk Hadházat birtokukba vették (1606–11), többnyire romot, pusztaságot, s néhány családot találtak az egykor virágzó település helyén. Nemcsak a falut építették újjá, hanem a harcos idők dúlásaiban megrongálódott templomot is, s a helyét hitvallást követő reformátusok szertartásainak megfelelően használatba vették.

A templom eredetileg természetesen római katolikus egyháznak épült, s a reformáció idején lett reformátussá. A reformáció megindulása Debrecenben Bálint pap nevéhez fűződik, kit 1536-ban Debrecen új rész-birtokosa, Enyingi Török Bálint és felesége Pemfflinger Kata, a reformációval rokonszenvező Mária királynő egykori udvarhölgye, a „leona lutheriana”, a lutheranus oroszlán hozott magával.¹¹

Debrecenben és környékén mégis a kálvini irányzatú reformáció terjedt el. A folyamat befejeződését jelzi az 1567. február 24-i zsinat, melyet Méliusz Juhász Péter hívott össze. Ezen a tiszántúli és tiszáninneni részekből megjelentek 17 esperesség szeniorai, több-kevesebb lelkészei, s elfogadták a Bullinger által 1566-ban készített II. helvét hitvallást, melyből később Kálvinnak Magyarországon levő összes hívei hivatalos elnevezésüket nyerték.¹²

A 17 esperes közt ott volt a debreceni, a nyíri és a böszörményi is. A három közül Hadház valamelyikhez feltétlenül hozzátartozott, s így el is fogadta a II. helvét hitvallást.

A templom XVII. századi történetére és sorsára vonatkozólag okleveles adatunk nincs, s ennek különös oka van. A XVII. sz. vége felé a város jegyzőkönyvei, amelyekbe az egyházra vonatkozó eseményeket is bejegyezték, megsemmisültek.

Bartha Gergely népszónok¹³ a város protocollumait és okiratait az ellenség pusztításaitól óvando, az erdőn elrejtette. Kocsisa kincset vélvén a lábában rejteni, felása azt, és midőn a reménylett kincs helyett csak beírott papírosokat talál, bosszúságában elégette. Figyelmet érdemlő a Városi Tanács akkori hatóságára nézve, hogy a leveleket elégető kocsis a tanács által halálra ítéltetett, de az ítélet alól a népszónok vétője által felszabadult.¹⁴

9 Zoltai Lajos: Birtokosnemes urak és jobbágnépség . . . Debreceni Képes Kalendárium, 1908. 112. A továbbiakban DKK.

10 Zoltai: DKK. 1908. 104.

11 Nagy Sándor: A Debreceni Kollégium (Debrecen, 1940.) 12.

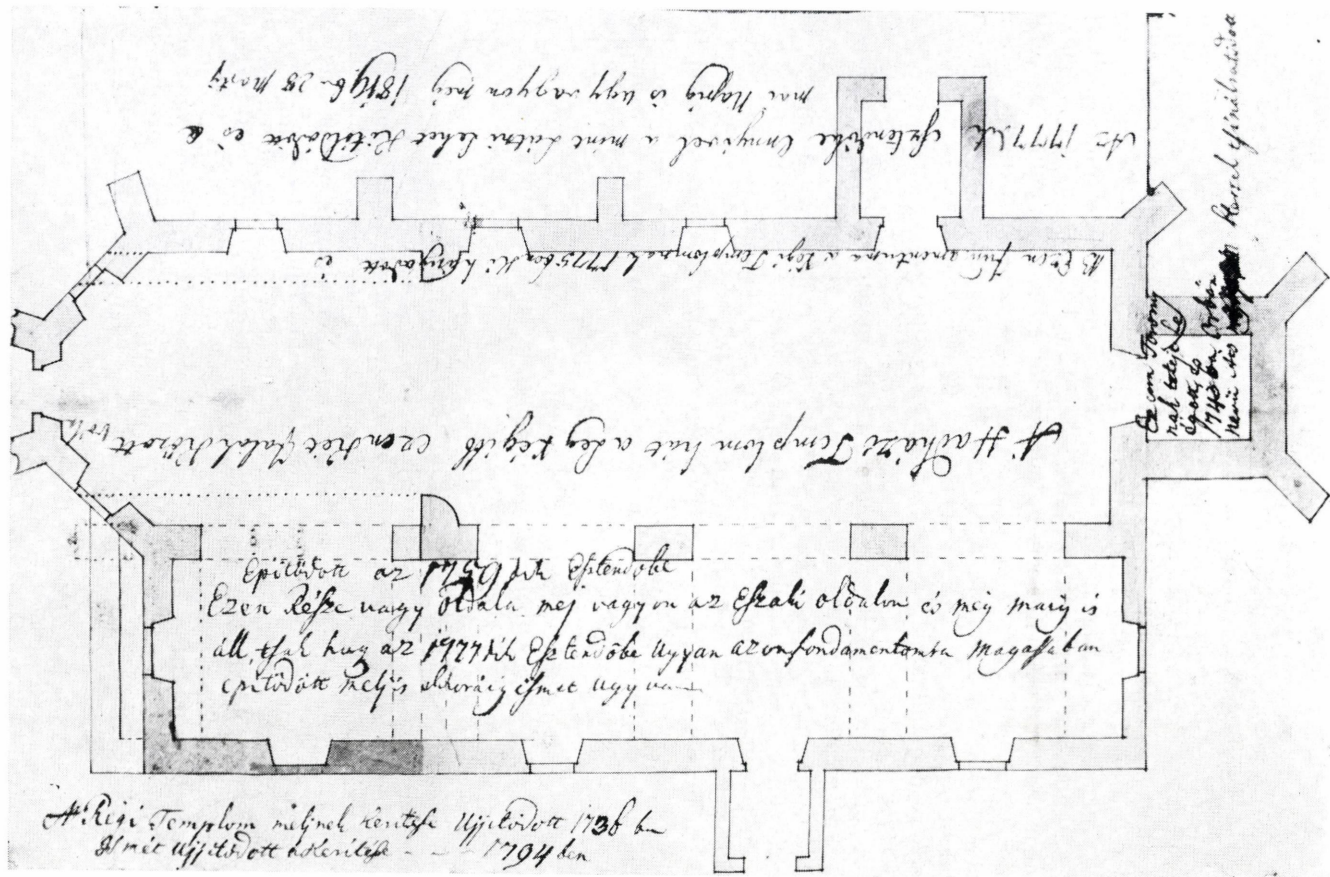
12 Dr. Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. (Bp. 1907.) 104.

13 Népszónok, fürmender, latinul tribunus plebis, választott tiszttségviselő, a nép közbenjárója, érdekeinek képviselője a tanácsban.

14 Eml. 1872.

1. kép. A hadházi ócska templom 1858-ban

2. kép. A templom alaprajza, 1794

Valószínű, hogy a megégetett jegyzőkönyvek sem beszéltek a templom építőiről. Ezek az iratok aligha tartalmaztak a letelepülésnél korábbi eseményeket. A XVI. sz.-ban a török pusztítás, majd az 1594. évi krími tatár betörés rommá és pusztasággá változtatta Hadházat, s joggal feltételezhető, hogy a község birtokán levő, korábbi időből származó oklevelek és irományok – ha egyáltalán voltak ilyenek – mind elpusztultak.

A XVIII. sz.-tól kezdve megsokasodtak az egyházra vonatkozó jegyzőkönyvi adatok. Innen tudjuk, hogy a torony tetejét 1743-ban megújították. Erre azért volt szükség, mert a régi tető 1740 körül leégett. Hogy a torony tetőzete eredetileg olyan volt-e, mint azt a képen láthatjuk, nem tudjuk.

„1742. die 25 Juli kezdett a Ns Tanács a Torony Renovációjához, mellyel is mind kívül belől megújítottat, mésszel és beléje rakott erős vas rudakkal, s kik azon szent munkára mit conferáltak, így következik két publicatio¹⁵ után.”¹⁶ Ezután következik 140 név az adományozott összeggel. A Szunák, Csiszárók, Szenték, Galambosok, Kunok, Szegediek, Kisek, Nagyok, Szabók, Sörések, Hatháziak stb. s a többi Hadházon ma is jól ismert nevek közt a névtelen adományozók is megtalálhatók így: Egy szegény árva, Szegény özvegy asszony, Szegény legény . . .¹⁷

A toronytető újjáépítésére nézve a tanács megegyezett Molnár János derecskei ácsmesterrel a munkadíjban, ő azonban az előleggel odább állt. Végül 1743-ban a szintén derecskei lakos Orbán Mihály nevezetű ácsmester készítette el a torony tetejét az alábbi alku alapján: „50 rhénes forint, 6 köből búza, egy pár csizma, napjában két ittcze bor és 2 poltúra árú pálinka. Melly dolognak elvégzésére Isten segítse velünk edgyütt!”¹⁸

A népesség szaporodtával 1759-ben az északi oldalon a templom falát a toronytól kezdve 10 öl hosszúságban lebontották, s helyébe oszlopokat rakván, 3 öllel kijebbet hozták. 1777-ben ugyanígy és ugyanennyire a déli oldalon nagyobbították meg. Az előbbi alkalommal a költség 854 forint és 24 krajcár volt.¹⁹

Az eredeti templomtető teljes hosszában olyan lehetett, mint az apszis teteje. A képen látható formáját mind a falazat, mind a tetőzet ez után az átalakítás után kapta, s lényeges változtatás nélkül ebben a formában állt egészen a lebontásig.

Eredeti a sokszögletű, támfalás, gótikus apszis, melynek ablakai a bővítés alkalmával barokkos díszítést kaptak. Ebben az időben a barokk az uralkodó stílus az építészetben, s ennek népi változatát mutatja a templom. A kijebbet hozott falak ablakai az eredeti ablakok mintájára készültek. Külső díszük szintén barokk. Gótikus modorra vallanak a templomfal támoszlopai, melyek közül a képen a déli oldal nyugati végén levőt láthatjuk. Tiszta barokk formát mutat a portikus, a bejárati csarnok. Paralelje észak felől is megvolt. Valószínűleg a bővítés alkalmával építették. A homlokzatán látható 1820 biztonnal a renováció évszáma.

A templom kerítése, mint azt a keleti bejárat felett levő kőtábla mutatja, 1654-ben készült, mégpedig fából, ahogyan Rápóti Mihály hatházi praedikátor uram által 1677-ben írt naplóból kivehető: többek között írja, hogy 1677-ben

15 Publicatio = közhírelés, hirdetés, adakozásra való felhívás.

16 Tanácsi jegyzőkönyvek 1742. HBML. Továbbiakban Tjkv.

17 Tjkv. 1742.

18 VU. 1858. július 11. Ht. 1928. 135. l.

19 Tjkv. 1759.

december 3-án a kurucok Hatházat elfoglalták, s a német hadak közeledésének hírére december 8-án házakat, kunyhókat, s templom kerítését megégették.²⁰

Rápóti azon állítása, hogy 1677-ben a templom kerítése felégettett, ellenkezni látszik a keleti kapu felett levő kőtábla feliratával, mely szerint a templom 1654-ben „moeniis” vagyis kőfallal körítettett, mert ha kőfal volt, amit a „moenia” jelent, nem lett volna felégethető, jegyzi meg az egyház krónikása, Bartha Mihály.²¹ Ő sem tartja persze lehetetlennek, hogy eredetileg fakerítése volt a templomnak.

Ezt a kőfalat a hajdúk erődnek építették arra az esetre is számítva, hogy fegyverrel kell magukat védelmezni az ellenség ellen. Az 1858. évi képen a lőrésék nem láthatók, mert ahogy a szemtanú leírja, be voltak tapasztva. Kis helyen a kőkerítés már akkor beomlott, és sövényvel pótolták. Az eredeti kerítés erőd jellegére utal a vaskos kövekből épített keleti boltíves kapu.

A déli, barokk stílusú bejárat már békésebb idők tanúja. Valószínű, a kerítés renovációjakor 1733-ban készült, amikor már a törököt kiűzték hazánk földjéről, és már kalandozó hordák nem fenyegették többé a lakók életét és vagyonát. A későbbi időben a bekerített templomudvar már csak gyülekező hely a publikációk meghallgatására.

A kerítés déli és nyugati falszegelete kütszerűleg mélyített kör alakú granárium, magtár, eredetileg háborús végszükségben való gabona felhalmozására épült. Majd a békésebb időszakokban az egyház magtára lett, mint azt egy protocollum inquisitionale, azaz az egyház magtárából történt gabonalopás körülményeit vizsgáló jegyzőkönyv is bizonyítja: „Első Tanú, K. Szabó János önként vallyá, egy bizonyos éjszaka a Templom mellett levő Kis malomba fogván²² láttam, hogy egy ember jön ki a Templom kerítéséből és életet viszen.”²³

A keleti falazat belső oldalánál emelkedett a fából épült kisebb, úgynevezett harangtorony. Tetőzete azonos a nagyobb toronyéval. Efféle fatornyot Szabolcsban többet is találunk.

A templom felkerítésének történetét és a kerítés jelentőségét örököltette meg az a kőtábla, amely a kerítés keleti kapuja fölött volt beépítve.

„Psal. 144. V. 15. Beatus populus, cuius Jehova Deus. Psal. 127. V. 1. Nisi Jehova custodit civitatem, frustra sedulus sit custos. Róm. 8. V. 31. Deus pro nobis, quis contra nos.

In sacrum decus Haec Dei aedes circumdata est moeniis cura et industria totius universitatis Hathiensis pro tempore capitanei supr. gener. ac egr. dni. Pauli Balku ductoris no Nicolai Katona civib no Gaspari Sipos, Steph, Szőlős, Mich, Csöregh, Johan. Szabó etc. Anno D 1654 die 20 Augusti.

Renovatum anno 1733.”

144. zsoltár 15. verse: Boldog az a nép, melynek a Jehova az Istene. 127. zsoltár 1. verse: Ha a Jehova nem őrzi a várost, hiába éber az őr. Róm. 8. rész 31. verse: Ha Isten velünk, ki ellenünk.

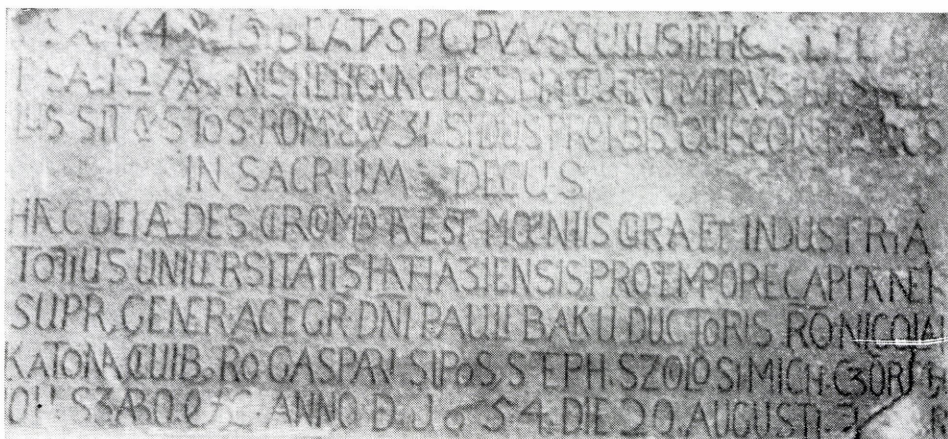
Istennek eme háza szent ékességül falakkal kerítettett körül az egész hadházi közönség gondosságából és szorgalmából, nemzeti és nagyságos Balku Pál főkapitány úr, nemes Katona Miklós hadnagy, nemes Sipos Gáspár, Szőlős

20 VU. 1858. júl 11. és Eml. 1872.

21 Eml. 1872.

22 Malomba fogni = a szárazmalom járgányába, meghajtó szerkezetébe a lovat befogni.

23 Protocollum inquisitionale 1807. január 6. DÁL.

3. kép. A keleti kapu feletti kőtábla

István, Csöregyh Mihály, Szabó János és mások idejében az Úr 1654. évében augusztus 20. napján.

Újjáépítettett 1733-ban.

Ez a kőtábla maradt meg csak az Ócska templomból. A mai templom bejárat csarnokának falába építve látható.

A templom körül volt a kor szokásához híven a cinterem, vagyis a temető, melyet már az 1437. évi jelentés is említ. Közvetlen a templom tövében az előkelőek temetkeztek, tőlük kijebb a köznép. Ez a temető a XVIII. sz. közepe táján vagy még előbb megszűnhetett, mert akkor már két másik temető is volt Hadházon: a Kapus út jobboldalán a Keleti vagy Nagytemető, a mai Lorántffy utca és a vasút között, amelyet a húszas évek elején osztottak ki házhelynek, s ahol Földi János hamvai is nyugosznak, és a Déli vagy Kistemető, a mai Ürgés nevezetű városrész helyén.

A Földi János Általános Iskola nyugati épülete a templom és a temető helyén épült. Amikor az iskola udvarán levő hársfákat ültették, 1922 tavaszán, saját szememmel láttam, hogy a gödrökből emberi csontokat, köztük számos koponyát hozott az ásó felszínre.

A templom belsejét Nagy Sándor szemtanúk elbeszélése alapján a következőképpen írja le: A templomi szószék eredetileg a déli falhoz épült. Helyén még akkor is meghagyták, amikor a falat kijebb vitték, s így az 1777. óta szabadon állott. Gyönyörű mives, régies stílusú faragványos faalkotmány volt. Mennyezetén az egyház címere, a fiait tápláló pelikán madár. Hogy e szép emlékekkel az új templom építéskor mi lett, az öregek sem emlékeznek reá. Ellenőrizhetetlen mendemondák a szószék sorsáról forognak közszájon. Ha talán ezen a nyomon elindulnánk, valamely darabját még fellelhetnénk. Minthogy a templom egész berendezését eladogatták, valószínű, a szószék is erre a sorsra jutott.

A templom keleti és északi felén fél magasságban karzat futott végig, amelyhez kívülről deszkalépcső vezetett fel.

Arra sem emlékeznek az öregek, hogy a régi orgona hová került, melynek építésére 1797-ben közadakozást indítottak. Az adományozók között a város híres tudós és költő orvosát, Földi Jánost is ott találjuk 4 forint, feleségét,

Földiné ifiasszonyt pedig 1 forint adománnyal. Okmányyszerű adat nincs ugyan róla, de valószínű, hogy az orgonát is eladták.

Mint a leírásokból megállapítható, a templomnak három harangja és kisebb harangszámba elmenő nagyobb csengettyűje is volt. A toronyban levő nagyharang készítése ideje 1598-cal volt megörökítve. Itt találták-e a települők, vagy másként tettek rá szert, nem tudjuk.

A templomnak sajátos óraszerkezete volt. A vele összefüggő csengettyű minden óraütést élénk berregéssel előrejelzett, a harang csak azután kongott.²⁴ Az óracsengettyűt az egyház 1752-ben készíttette.²⁵ Nagy áldozatkésziségre és igényességre vall, hogy a hadháziaknak már ekkor működő toronyórájuk volt.

A harangtoronyban két harang kapott helyet. A nagyobbikat 1746-ban az egyház költségén öntötték. A kisebbiket, amely már 1872-ben nem volt használatban, egy egri harangöntőtől szerezték cserébe azért a harangért, amelyet Lengyelországban vettek 1735-ben, megtoldván 34 V forinttal és egy harangcseréppel.²⁶

„Anno 1735. die 29 ma Április az Ur Isten dicsőségéhez való buzgólkodásunkból felindítatván vettük a kisebbik harangot Lengyelországban Liska nevű városban lakó Sztankovics Ferenc és Bareg László lengyelektől 30 Vonás forintokon, idest flor. harminc, mellyet az Ur Isten a maga dicsőségére ezen Hatházi Szent Ecclesiában végtelen sok időig tartson meg. Amen. Ductor eius temporis Joannes Györffi.”²⁷

Nagy Sándor azt írja a harangtoronyban levőkről: Nagyobbik a közös imára hívogat naponként, a kisebbik pedig lármaharang volt, melyet tűzvész vagy ellenség támadás esetén félreverték.

Amikor 1873-ban az Új-templomot felépítették, a régi harangok közül egyet sem vittek át tornyába. Mind a hármat eladták. Hogy kinek és mennyiért, nem tudjuk.

Az új templomba Pozdeck József bécsújhelyi harangöntővel öntettek három új harangot, melyek közül csak a legkisebb van meg, a két nagyobbikból az első világháború idején ágyút öntöttek.

A régi templomból megmaradt hirmondónak az a csengettyű, amely a nagy toronyban volt, s az óraütéseket megelőzve berregett. 1896-ban az iskola megnyitásakor az udvaron állványra szerelték és kedves hangja jelezte a hadházi gyermekeknek hatvan éven át a tanóra, illetve tízperc kezdetét és végét.

Kerestem ezt az 1752-ben öntött csengettyűt, s helyén egy minden dísz nélküli sima, még be sem patinásodott másik csengőt találtam. Ahogy mondják, a régi a háború alatt megrepedt, s 1948-ban az akkori iskolaigazgató vagy újraöntette, vagy elcserélte. Úgy látszik, neki is csak egy darab bronz volt ez a csengő. Tájékozatlan lehetett helytörténeti és muzeális értékéről.

A XV. századi templomot megelőzően is volt Hadháznak temploma. A pápai tizedjegyzékekben (1332–37) mint egyházas község szerepel.²⁸ Miklós nevű papjára 1332-ben 10 garas pápai tizedet vetettek.²⁹ Ennek a még régibb templomnak mind ez ideig sem írásos, sem tárgyi emléke nem került elő.

24 Dr. Kovács J. István: Magyar református templomok (Bp. 1942.) 550.

25 Eml. 1872.

26 Eml. 1872.

27 HBML. Tjkv. 1735.

28 Ortway T.: Magyarország egyházi földleírása. Geographia ecclesiastica Hungariae (Budapest, 1891).

29 Zoltai Lajos: Debrecen és vidékének urai (DKK 1905.) 68.

Hadház 1311-ben Dózsa nádor birtoka, majd fiaié, Debreczeni Jakabé és Debreczeni Pálé, akik 1361-ben a Gút-Keled nemzetségből való Dorog fiaival osztoznak rajta. A következő évszázadban Debreczeni László két leánya, Katalin és Zsófia, Csaholyi János, illetve Telegdi Frank felesége és a Gút-Keled nemzetségből való Dobi György építették fel a templomot.

Nem lenne érdektelen a lebontott templom fundamentumának feltárása. Még a húszas évek elején, ha kisebb egyházi építkezésekhez és javításokhoz téglát kellett, az Ócska templom fundamentumából termelték ki, mint azt gyermekkoromban magam is láttam. A sírok is bizonyára sok érdekességet rejtettek. Talán ráakadhatnánk a még korábbi Árpád-kori templom nyomaira is. Bizonyára azért volt olyan magas a templomdomb, mert a szóban forgó templomot ráépítették a még korábbi egyházra.

Ilyen volt a hadházi Ócska templom, amelynek fundamentumán még a húszas években „Enyém a vár, nem a tied”-et játszottunk, s amelynek helyét még a lebontás után is így nevezték egy ideig. Takács Ede a már említett 1858. évi cikkében sajnálkozva állapítja meg: „Kár, hogy azon tiszteletreméltó régi templom egészen el fog hagyatni, miután az a benne két sorjával elvonuló oszlopok miatt célszerűtlen, s ünnepélyes alkalmakkor a nép befogadására elégtelen, s ezért a hívek egy újnak felemelését nemcsak óhajtják, hanem annak alapjait már 1847. évben le is tették. Ezen építés miatt pedig azon régi alapokat is szétbontani készülnek.”

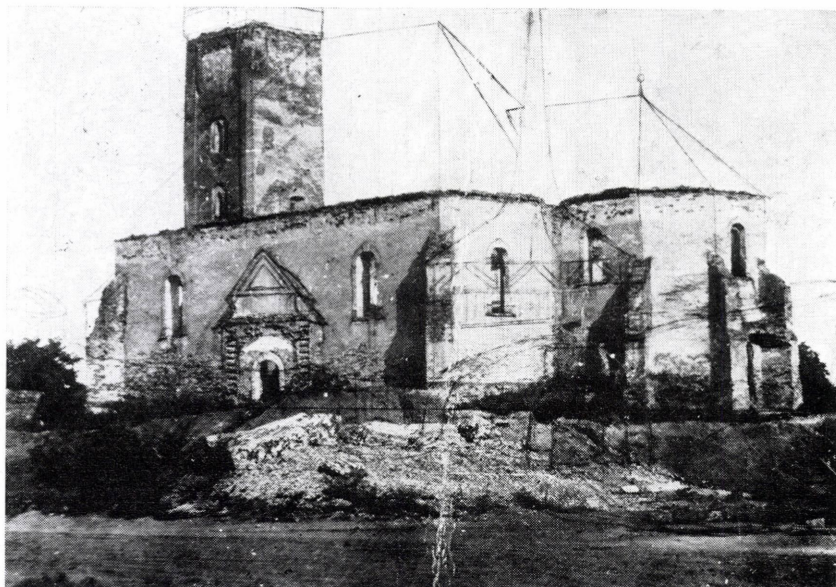
Bartha Mihály lelképásztor még ezt írja róla 1872. augusztus 18-án: „Célszerűen fog használtatni kiseddóvónak és iskolai tantermeknek.”³⁰

Nem így lett. Az új templom felépülte és használatba vétele után a régivel senki sem törődött. Észben sem volt, hogy megmentésük, hogy iskolát vagy óvodát létesítsenek belőle. Hogy 1873-tól, amikor mint működő templom megszűnt, a lebontásig, 1896-ig mi történt vele, megtudjuk abból a pótemlékiratból, amelyet Szabó Lajos esperes 1912. december 24-én készített, s melyet az új templom déli tornyának gombjában üvegedénybe zárva helyeztek el: „A régi templomból, melynek tetőzete, ajtái, berendezése, kerítése időközben eladattak, s most már csak pusztá falai meredeztek az égre, iskolákat alakítani nem lehetett: lebontattak a sok vést, vihart látott falak, s tégláiból ugyanazon a helyen a város és közbirtokosság támogatásával egy új, minden egészségügyi, tanítási és szépészeti követelményeknek megfelelő központi fiúiskola emeltetett az 1896. évben 5 tanteremmel, tanító-, gondnoki és szertárszobával és gyűlésteremmel. Mellette pedig a következő évben kevésbé díszes, de szintén korszerű leányiskola építettetett.”³¹ Mégis csak iskola lett belőle, ha nem is úgy, ahogy Bartha Mihály gondolta.

Félévszázadig foglalkoztatta az öreg templom sorsa a város vezetőit és egyszerű polgárait. Az utóbbiak szava nem sokat számított, a befolyásos személyiségek pedig, akikhez a városi tanács és presbitérium igazodott, nem tudták felfogni és megérteni ennek a becses emléeknek művészi és helytörténeti értékeit. Akik annyiszor és oly szívesen hivatkoztak a harcos, a dolgos ősökre, nem tudták, mit követel tőlük utódoktól és fiaktól az apák iránti kegyeletes tisztelet. Könnyű szívvel bontották le azt a köegyházat, amelynek léte egybeforrt a Hadházon hazára és otthonra találó, hol békés munkát folytató, hol harcos életet élő ősök mindennapjaival. Ha megrongálódott, megavult, megkopott,

30 Eml. 1872.

31 A hajdúhadházi ref. egyház levéltára.

4. kép. Az ócska templom romjai

megújították, ha szűknek bizonyult, nagyobbították, s az utódokra mindig ép-ségben hagyományozták.

Az Ócska templom a történelem megpróbáltatásait: a törökjárást, a tatár beütéseket, a kuruc-labanc harcok viszontagságait átélte, sem a „muszka-járás”³², sem az 1848–49-es szabadságharc más eseményei sem tettek benne kárt. Az emberi tudatlansággal és közönnyel azonban nem tudott megbirkózni.

A milleneum felszínes lelkesültségében ilyesmire nem gondoltak. Az ún. történelmi osztályok dicsőségének magasztalása mellett nem fordítottak gondot népünk művészi alkotásainak megbecsülésére és mentésére. Csak ma tudjuk igazán felmérni, milyen értéket hagytak elpusztulni. Erre a sorsra jutott Had-házon minden régi épület: a Sárgaház, az Ócska városháza, a Granárium és Magazin, Földi János egykori lakóháza, a későbbi Postaház, s mind csak azért, mert régi volt, és az akkori vezetők előtt csak ócskaságnak és nem történeti emlékeknek számított.

32 Így nevezi a nép 1. a cári sereg 1849. évi magyarországi intervenciós hadjáratát és 2. az 1849. év nyarát.

Sándor É. Kiss

LE VIEUX TEMPLE DE HAJDÚHADHÁZ

Le temple actuel du village de Hajdúhadház, construit dans un style néoroman, avec deux tours, fut inauguré le premier janvier 1873. Avant cette date les protestants du village célébraient leur culte dans un vieux temple qui fut démoli en 1895. Une gravure publiée dans le numéro du 11 juillet 1858 du Journal du Dimanche (*Vasárnapi Ujság*) nous révèle comment était ce temple. (Cf. ci-jointe la photocopie). D'après les témoignages des documents du XVe siècle, le temple a dû être construit entre 1420 et 1437 grâce aux donations de György Dobi, appartenant à la famille des Gutkeled, seigneur de Hadház et de Mmes Gáspár Csaholyi et Frank Telegdi, filles du dernier fils de la famille des Debreceni. Le temple construit dans un style gothique (mêlés d'éléments romans) était de 14 toises de long, 4 toises de large et ses murs avaient 4 toises de hauteur. Sa tour ajoutée vers le milieu du XVe siècle. Elle avait des murs qui mesuraient 10 toises et servait tour de guêt. Le toit en forte pente de quatre toises de long était surmonté de l' emblème des temples protestants hongrois, symbole de la vigilance: le coq.

L'invasion des Tartares en 1554 dévaste et dépeuple Hadház. Les Haiduks qui s'y installent entre 1606 et 1611 reconstruisent le village et le temple.

A l'origine le temple fut construit pour le culte catholique et ce n'est que pendant la Réforme qu'il est transformé en temple protestant. Au cours de son histoire il fut reconstruit plusieurs fois. Entre 1659 et 1777 il fut agrandi de 10 toises dans sa longueur et de trois toises dans sa largeur, des colonnes furent élevées à la place des murs précédents.

L'abside gothique polygonale du temple date de cette époque. Au cours des restaurations les fenêtres ont reçu des décorations baroques. Le portique est du baroque pur.

La chaire est construite en bois sculpté. La fresque du plafond représente les armoiries du temple, un pélican en train de nourrir ses petits. Du côté septentrional du temple il y avait une tribune à mi-hauteur.

La clôture du temple fut construite en 1645 mais il devait en exister une probablement avant cette date et les Haiduks l'utilisaient comme remparts. La porte de l'Est construite en pierre massive semble le prouver. L'entrée du Sud de style baroque témoigne d'une époque plus calme, elle fut construite après 1733, date du départ définitif des Turcs. Les deux extrémités de l'Est et de l'Ouest de forme conique constituent un grenier. Du côté Est se trouvait un campanile.

L'histoire et l'importance de la clôture du temple sont commémorées par une plaque de pierre placée au-dessus de l'entrée de l'Est. C'est tout ce qui reste du vieux temple. Auprès du temple se trouvait un cimetière qui depuis le début du 18e siècle est désaffecté. Le temple avait quatre cloches: trois grosses et une petite. Son carillon - très célèbre à l'époque - marquait même les quarts d'heure. Hadház devait avoir un temple même avant le 15e siècle. Dans les registres de dime du pape, le village est enregistré comme paroisse. Des fouilles effectuées sur la place du vieux temple pourraient apporter de nouveaux renseignements.

